प्रविष्टि
१५ अगस्त '६०, सोमवार
स्वाधीनता दिवस (वाराणसी)

श्रीश्रीहरिः शरणम्।

विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्य्यकृतविवरणसहिता

महामहोपाध्यायकाश्मीरिकश्रीकेशवभट्टविरचिता

क्रमदीपिका

श्रीमद्भगवत्श्रीकृष्णाराधननिरूपण-प्रवण आगमनिबन्धः।

वेणुवादनविनोदलालसं दिव्यगन्धपरिलिप्तवक्षसम्।
वल्लवीहृदयवित्तहारिणं भावये कमपि गोपनन्दनम्॥ १॥

विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकप्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्यसाधारणकारणमिष्टदेवताऽनुस्मरणपूर्वकं मङ्गलमाशीर्व्याजेन कृतं शिष्यशिक्षार्थमादौ निबध्नाति—

कलात्तमायेत्यादिना।

कलात्तमायालवकात्तमूर्त्तिः
कलक्वणद्वेणुनिनादरम्यः।
श्रितो हृदि व्याकुलयंस्त्रिलोकीं-
श्रियेऽस्तु गोपीजनवल्लभो वः॥ १॥

गोपीजनवल्लभो युष्माकं श्रिये सम्पदेऽस्तु भूयादिति योजना, गोपीजनस्य गोपाङ्गनाजनस्य वल्लभः स्वामी तथा च गोपीजनस्यैवाविज्ञातविनयप्रकारस्यापि वल्लभः किं पुनः साधकस्याशेषपूजाविधानकोविदस्येति भावः, यद्वा गोपी प्रकृतिर्जनो महदादिः अनयोर्वल्लभः प्रेरक इत्यर्थः। कीदृशः कलायां ज्ञानस्वरूपे स्वस्मिन् आत्तायाः प्राप्ताया अध्यस्ताया मायाया लवकेन लेशेन विक्षेपात्मस्वभावेन आत्ता प्राप्ता मूर्तिर्येन स तथोक्तः, एतेन तस्य

शरीरसम्बन्धेऽपि न स्वरूपानुसन्धानप्रच्युतिरावरणशक्तेरप्रामाण्यादिति भावः। अथ वा कल बन्धने, तथा च बन्धनात्मकसंसारप्रवर्तनार्थं स्वीकृतमायालेशात्मकजलतत्त्वात्मनाऽङ्गीकृतमूर्तिरिति तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यामिति। अथ वा संमोहनमन्त्ररूपकं कामबीजं सकलगोपालमन्त्राणां बीजमुद्धरति कलेति, कश्च लश्च कलौ ताभ्यामात्तौ गृहीतौ सम्बद्धौ मायालवकौ चतुर्थस्वरानुस्वारौ ताभ्यामात्ता स्वीकृता बीजरूपा मूर्त्तिर्येन सः तथोक्तः कल इत्यत्राकारउच्चारणार्थः। पुनः कीदृशः कलमव्यक्तं मधुरं यथा स्यात्तथा क्वणन् शब्दायमानः वेणुर्वंशः कलक्वणंश्चासौ वेणुश्चेति कलक्वणद्वेणुः तस्य निनादेन रम्यः सर्वसुखप्रद इत्यर्थः। पुनः कीदृशः हृदि श्रितः हृत्पङ्कजे स्थितः हृदि ध्येय इत्यर्थः। यद्वा सर्वप्राणिनां हृदयेऽन्तर्यामिरूपेण स्थित इत्यर्थः। किं कुर्वन् त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रैलोक्यं व्याकुलयन् कर्तव्येषु विचारशून्यं कुर्वन् मायया मोहयन्नित्यर्थः। तदुक्तं गीतायाम्—

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माययेति॥

अत्र लघुदीपिकाकारः "कलात्तमायेत्यादिना गोपीजनवल्लभ इत्यनेन च बीजसहितोऽत्र दशाक्षरः सूचितः, कलक्वणदित्यादिना ध्यानं सूचितं, त्रिलोकीं व्याकुलयन्नित्यनेन च वश्यादिप्रयोगाः सूचिता"-इत्याह॥ १॥

गुरुनमस्कारपूर्वकं कर्तव्यं प्रतिजानीते—

गुरुचरणेति।

गुरुचरणसरोरुहद्वयोत्थान्
महितरजःकणकान्प्रणम्य मूर्ध्ना।
गदितमिह विविच्य नारदाद्यै-
र्यजनविधिं कथयामि शार्ङ्गपाणेः॥ २॥

इह ग्रन्थे शार्ङ्गपाणेः श्रीकृष्णस्य यजनविधिं पूजाहोमादिकरणप्रकारं विविच्य विवेचनं कृत्वा कथयामि आसमाप्तेर्वर्तमानत्वात्, तथा च प्राचीनग्रन्थेभ्यः स्वग्रन्थस्योपादेयता दर्शि-

ता कीदृशं नारदगौतमप्रभृतिभिर्गदितम् एतेन स्वोक्तेः स्वातन्त्र्यं-निराकृतमिति भावः । किं कृत्वा मूर्ध्ना मस्तकेन महिताः पूजिता ये रजःकणका धूलिलेशास्तान् प्रणम्य कीदृशान् गुरुचरणद्वयमेव पद्मद्वयं तदुत्थान् तदुद्भवान्, एतेन गुरुभक्त्यतिशयः सूचितः तथा गुरुध्यानं शिरसि कर्तव्यमित्यपि सूचितम् ॥ २ ॥

मन्त्रान्तरेभ्यो गोपालमन्त्रस्यातिशयितं वक्तुं भूमिकां रचयति—

क्षितीति ।

क्षितिसुरनृपविट्तुरीयजानां-
मुनिवनवासिगृहस्थवर्णिनां च ।
जपहुतयजनादिभिर्मनूनां-
फलति हि कश्चन कस्य चित्कथं चित् ॥ ३ ॥

हि यतः मनूनां गोपालमन्त्रव्यतिरिक्तानां मध्ये कश्चन मन्त्रो-राश्यादिना शोधितः क्षितिसुरप्रभृतीनां वर्णानां मध्ये मुनिवनवा-सिप्रभृतीनामाश्रमाणां चकारात् स्त्रीणां मध्ये कस्य चित्कथं चिज्-जनस्य भाग्यवशाज्जपहोमादिभिः आदिशब्देन तर्पणादेः परिग्रहः फलति फलं ददातीति योजना, हि शब्दोऽत्रावधारण इति काश्चित् क्षितिसुरो ब्राह्मणः, नृपः क्षत्रियः, विट् वैश्यः, तुरीयः शूद्रः, मुनिर्यतिः वनवासी वानप्रस्थः, गृहस्थः कृतदारपरिग्रहः, वर्णी ब्रह्मचारी ॥३॥

अधुना गोपालमन्त्रस्य सर्वेषु सिद्धत्वमाह—

सर्वेष्विति ।

सर्वेषु वर्णेषु तथाऽऽश्रमेषु
नारीषु नानाह्वयजन्मभेषु ।
दाता फलानामभिवाञ्छितानां-
द्रागेव गोपालकमन्त्र एषः ॥ ४ ॥

सिद्धादिगणनानिरपेक्ष एवैष प्रथमोपस्थितो वक्ष्यमाणदशाक्ष-रगोपालमन्त्रो न तु गोपालविषयको मन्त्रगणोऽतिप्रसङ्गात्

स्वाहाप्रणवसंयुक्तं मन्त्रं शूद्रे ददद् द्विजः ।
शूद्रो निरयगामी स्याद् द्विजश्शूद्रोऽभिजायते ॥

इत्यागमविरोधात्, लक्षणापत्तेश्च, वाञ्छितानां स्वाभिमतानां-फलानां द्रागेव झटित्येव दाता केषु सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु सर्वाश्रमेषु ब्रह्मचारिप्रभृतिषु नारीषु नानाह्वयजन्मभेषु नानाप्रकारनामसु तथा नानाप्रकारजन्मनक्षत्रेषु सत्स्वपीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं सत्यपि गुरुचरणशुश्रूषापरोपस्थिताय मन्त्रो देय इति व्यनक्ति—

नूनमिति।

नूनमच्युतकटाक्षपातने
कारणं भवति भक्तिरञ्जसा।
तच्चतुष्टयफलाप्तये ततो-
भक्तिमानधिकृतो हरौ गुरौ ॥ ५ ॥

यस्मान्नूनं निश्चितम् अच्युतकटाक्षपातने श्रीकृष्णकृपाऽवलोकने भक्तिरञ्जसा तत्त्वतः कारणं ततस्तस्मात्कारणात् तच्चतुष्टयफलाप्तये प्रसिद्धधर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयरूपफलप्राप्त्यर्थं हरौ विष्णौ गुरौ मन्त्रदातरि च भक्तियुक्तपुरुषो दीक्षादावधिकृतोऽधिकारी भवतीत्यर्थः। एतेन गुरुदेवतयोरभेदेन ध्यानं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ५ ॥

अधुना पूजाक्रममाह—

स्नात इत्यादिना।

स्नातो निर्मलशुद्धसूक्ष्मवसनो धौताङ्घ्रिपाण्याननः
स्वाचान्तस्सपवित्रमुद्रितकरः श्वेतोर्द्ध्वपुण्ड्रोज्ज्वलः।
प्राचीदिग्वदनो निबध्य सुदृढं पद्मासनं स्वस्तिकं-
वाऽऽसीनः स्वगुरून् गणाधिपमथो बन्देत बद्धाञ्जलिः॥६॥

स्नातः स्वगृह्योक्तविधिना आगमोक्तविधिनाऽपीति केचित्, निर्मले विशदे प्रक्षालिते सूक्ष्मे वस्त्रे यस्य स तथोक्तः, धौतेति प्रक्षालितपाणिपादवदनः, स्वाचान्तः स्मृत्युक्तविधिना कृताचमनः, सपवित्रेति पवित्रसहितः मुद्रायुक्तहस्तः, सुपवित्रेतिपाठे अतिशोभनपवित्रेण मुद्रितः मुद्रासम्बद्धो हस्तो यस्ये-

ति, श्वेतेति श्वेतश्चासौ ऊर्ध्वश्चेति श्वेतोर्ध्वः एवम्भूतातिलकेनोज्ज्वलः, प्राचीदिग्वदनः पूर्वाभिमुखः अत्र प्राग्वदनस्य कण्ठोक्तत्वात् प्राग्वदनं मुख्यं तदसम्भवे तूदङ्मुखत्वं रात्रौ तु सर्वपूजास्वेवोदङ्मुखत्वं पुराणे च तथैवाभिधानात्, अनन्तरं सुदृढं यथा स्यात्तथा पद्मासनं स्वस्तिकं वा कृत्वा, तत्र पद्मासनं प्रसिद्धं, स्वस्तिक लक्षणं तु—

जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ।
ऋजुकायसमासीनं स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥

आसीन उपविष्टः स्वगुरून् गणेशं च वन्देत, अथोशब्दश्चार्थेऽनुक्तसमुच्चये तेनाग्रे दुर्गां पृष्ठे क्षेत्रपालं च वन्देत, तदुक्तं गौतमीये—

वामे गुरुं दक्षिणतो गणेशं दुर्गां पुरः क्षेत्रपतिं च पश्चात् ।

इति । प्रयोगश्च गुं गुरुभ्यो नमः, गं गणपतये नमः, दुं दुर्गायै नमः, क्षें क्षेत्रपालाय नमः, बद्धाञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन्नित्यर्थः अत्र शारदातिलकोक्तक्रमेणैतद् बोद्धव्यं दक्षिणे पूजाद्रव्यस्थापनं वामे जलकुम्भस्थापनं पृष्ठे करप्रक्षालनपात्रस्थापनं पुरतो दीपचामराद्युपकरणस्थापनमिति ॥ ६ ॥

भूतशुद्धेः पूर्वं कृत्यमाह—
ततोऽस्त्रमन्त्रेणेति ।

ततोऽस्त्रमन्त्रेण विशोध्य पाणी
त्रितालदिग्बन्धहुताशशालान् ।
विधाय भूतात्मकमेतदङ्गं-
विशोधयेच्छुद्धमतिः क्रमेण ॥ ७ ॥

ततस्तदनन्तरं भूतात्मकं पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतमयमेतदङ्गंशरीरं शुद्धमतिः विशदमतिः विशोधयेद् देवताऽऽत्मकं कुर्यादित्यर्थः नादेवो देवमर्चयेदिति वचनात्, क्रमेण वक्ष्यमाणप्रकारेण, किं कृत्वा; अस्त्रमन्त्रेणैव अस्त्राय फडित्यनेन तन्मन्त्राङ्गास्त्रमन्त्रेणैव वा गन्धपुष्पाभ्यां हस्तौ संशोध्य करन्यासं कृत्वाऽस्त्रमन्त्रेणैवोर्ध्वो-

र्ध्वन्तालत्रयं कुर्यात्, तदुक्तं शारदायाम्—

करन्यासं समासाद्य कुर्यात्तालत्रयं तत इति ।

अनन्तरमस्त्रमन्त्रेणैव छोटिकया दशदिग्बन्धनम्, अस्त्रमन्त्रेणैव वह्निप्राकारं जलेनात्मनः परिवेष्टनरूपं विधाय कृत्वा; अत्र सम्प्रदायः हृत्पद्मकर्णिकास्थं दीपशिखानिभं जीवात्मानं हंस इति मन्त्रेण सुषुम्णावर्त्मना मस्तकोपरि सहस्रदलकमलावस्थितपरमात्मनि संयोज्य पृथिव्यादिपञ्चविंशतितत्त्वानि तत्र विलीनानि विभाव्य भूतशुद्धिं कुर्यात् ॥ ७ ॥

भूतशुद्धिमाह—

इडावक्त्र इति ।

इडावक्त्रे धूम्रं सततगतिबीजं सलवकं-
स्मरेत् पूर्वं मन्त्री सकलभुवनोच्छोषणकरम् ॥
स्वकं देहं तेन प्रततवपुषाऽऽपूर्य सकलं-
विशोष्य व्यामुञ्चेत्पवनमथ मार्गेण खमणेः ॥ ८ ॥

इडावक्त्रे वामनासापुटे सलवकं बिन्दुसहितं सततगतिबीजं वायुबीजं यमितिरूपं पूर्वं प्रथमं मन्त्री साधकः स्मरेत् । किम्भूतं धूम्रं कृष्णवर्णं, पुनः किम्भूतं सकलेति पञ्चभूतमयदेहशोषकं तथा च वामनासापुटेन वायुमाकर्षन् षोडशवारं वायुबीजं जपेदिति भावः । अनन्तरं सकलं सर्वं स्वकीयं शरीरं तेन बीजमयेन वायुना प्रततवपुषा विस्तीर्णशरीरेणापूर्य पूरयित्वा देहस्थवायोर्बाह्येनैक्यं विचिन्त्य विशोषं नीत्वा चतुःषष्टिवारं वायुबीजं कुम्भकेन जप्त्वा खमणेः सूर्यस्य मार्गेण पिङ्गलया दक्षिणनासापुटेन रेचनेनैव वायुबीजं द्वात्रिंशद्वारं जपन् वायुं व्यामुञ्चेत् त्यजेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

तेनेति ।

तेनैव मार्गेण विलीनमारुतं-
बीजं विचिन्त्यारुणमाशुशुक्षणेः ।

आपूर्य देहं परिदह्य वामतो-
मुञ्चेत्समीरं सह भस्मना बहिः ॥ ९ ॥

तेनैव खमणेः सूर्यस्य मार्गेण दक्षिणनासापुटेन विलीनः सम्बद्धो मारुतो वायुर्यत्र तद् आशुशुक्षणेर्वन्हेर्बीजं रमिति अरुणमरुणवर्णं विचिन्त्य वायुनाऽऽपूर्य तद्बीजस्य षोडशवारजपेन पूरकं कृत्वाऽनन्तरं कुम्भकेन चतुर्गुणं रंबीजं जपन् देहं परिदह्य तदूर्ध्वं रमिति द्वात्रिंशद्वारं जपन् वामत इडामार्गेण वामनासापुटेन भस्मना सह बहिः समीरं वायुं मुञ्चेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

उत्पत्तिं दर्शयति—
टपरमिति ।

टपरमतीव शुद्धममृतांशुपथेन विधुं-
नयतु ललाटचन्द्रममुतस्सकलार्णमयीम् ।
लपरजपान्निपात्य रचयेच तया सकलं-
वपुरमृतौघवृष्टिमथ वक्ककराङ्गमिदम् ॥ १० ॥

टस्य परष्टपरः ठकारस्तमतीव शुद्धं श्वेतं विधुं चन्द्रबीजरूपम् अमृतांशुपथेन वामनासापुटेन षोडशवारजपेन ललाटचन्द्रं ब्रह्मरन्ध्रस्थचन्द्रं नयतु प्रापयतु, ननु सर्वशरीरस्य दग्धत्वात् कथममृतांशुपथेन चन्द्रबीजनयनमिति चेन्न, पूर्वोक्तस्य भावनाऽऽत्मकत्वात्, अथानन्तरम् अमुतः अमृतांशोर्ललाटचन्द्राद्ब्रह्मरन्ध्रस्थशशाङ्कात् सकलार्णमयीं मातृकामयीम् अमृतसमूहवृष्टिं लपरो वकारः वरुणबीजमिति यावत् तज्जपेन कुम्भकेन चतुःषष्टिवारजपेन निपात्य उत्पाद्य तया मातृकामय्या वृष्ट्या इदं सकलं शरीरं रचयेदारचयेत्, कीदृशं वपुर्वक्ककराङ्गं वक्कं च करश्च अङ्गम् अवयवरूपं यत्र तत्तथा वक्ककराढ्यमिति पाठे वक्काढ्यं कराढ्यं चेत्यर्थः, अनन्तरं दक्षिणनासापुटेन वायुं रेचयेत् लमिति पृथ्वीबीजं पीतवर्णं द्वात्रिंशद्वारं जपन् तत् शरीरं सुदृढं चिन्तयेत् तदनु सोऽहमित्यात्ममन्त्रेण ब्रह्मरन्ध्राज्जीवं हृदयाम्भोजमानयेदिति सम्प्रदायः ॥ १० ॥

अधुना मातृकान्यासं दर्शयति—

शिरोवदनेति ।

शिरोवदनवृत्तदृक्श्रवणघोणगण्डोष्ठदद्-
द्वये च सशिरोमुखेऽच इति च क्रमाद्विन्यसेत् ।
हलश्च करपादसन्धिषु तदग्रकेष्वादरात्
सपार्श्वयुगपृष्ठनाभ्युदरकेषु याद्यानथ ॥ ११ ॥

अत्र शिरःशब्दो ललाटस्योपलक्षकः ललाटमुखमावृतेति शारदादर्शनात्, एकत्राक्षरद्वयस्यापि न्यासापाताच्च, वदनवृत्तं मुखमण्डलं दृक्श्रवणघोणगण्डौष्ठदन्तानां द्वयमिति समासः द्वयमिति दृगादावपि सर्वत्र सम्बध्यते घोणा नासिका, दद्द्वये दन्तपङ्क्तिद्वये, इत्युक्तेषु स्थानेषु अचः षोडश स्वरान् क्रमेणैकाक्षरक्रमेण विन्यसेत् तथा हलश्च कादीनि व्यञ्जनानि च तत्र कादीनि विंशत्यक्षराणि आदरात् आदरपूर्वकं करपादसन्धिषु तदग्रकेषु च विन्यसेद् अनन्तरं यकारादीनि पञ्चाक्षराणि सपार्श्वयुगपृष्ठनाभ्युदरकेषु पार्श्वयुगेन सह वर्तते यत् पृष्ठनाभ्युदरन्तत्र विन्यसेत् तथाऽनन्तरमनेन वक्ष्यमाणमार्गेण याद्यान् वर्णान् हृदयादिस्थानगतान् अत्रापि करपद्युगयोरुदरवक्त्रयोश्च हृदयपूर्वं यथा स्यात्तथा अन्वहं प्रतिदिनं न्यसतु करपद्युगादीनां पूर्वैः पदैः समस्तानामपि हृदयपूर्वमिति क्रियाविशेषणेन सह सम्बन्धः सापेक्षत्वादत्रासमास इति तु तुल्यप्रधानसापेक्षविषयं द्रष्टव्यं, किमर्थं-शुद्धकलेवरासिद्धये शुद्धशरीरसम्पादनार्थमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इत्यारचय्येति ।

हृदयकक्षककुत्करमूलदोः-
पदयुगोदरवक्त्रगतान् बुधः ।
हृदयपूर्वमनेन पथाऽन्वहं-
न्यसतु शुद्धकलेवरासिद्धये ॥ १२ ॥

इत्युक्तप्रकारेण वपुः शरीरम् अर्णशतार्द्धकेन पञ्चाशद्वर्णैः आरचय्य रचयित्वा अनन्तरं तैरेव पञ्चाशद्वर्णैः सार्द्ध-

इत्यारचय्य वपुरर्णशतार्द्धकेन
सार्द्धक्षपेशसविसर्गकसोभयैस्तैः ।
विन्यस्य केशवपुरस्सरमूर्त्तियुक्तैः
कीर्त्यादिशक्तिसहितैर्न्यसतु क्रमेण ॥ १३ ॥

अथ कथयाम्यर्णानां मूर्तीः शक्तीः समस्तभुवनमयीः ।
केशवकीर्ती नारायणकान्ती माधवस्तथा तुष्टिः ॥१४॥

क्षपेशसविसर्गकसोभयैः अर्द्धक्षपेशेन सह वर्तन्त इति सार्द्धक्षपेशाः अर्द्धचन्द्रसहिताः तैः सानुस्वारैरित्यर्थः सविसर्गकैः विसर्गसहितैः सोभयैरनुस्वारविसर्गसहितैः विन्यस्य तथा आदौ शरीरसम्पादनार्थं शुद्धैर्मातृकाऽक्षरैर्विन्यस्य तदनन्तरं तेष्वेव ललाटादिषु मातृकास्थानेषु अं नम इत्यादीन् क्षं नमइत्यन्तान् तथा अः नम इत्यादीन् क्षः नम इत्यन्तान् तथा अंः नम इत्यादीन् क्षंः नम इत्यन्तान् वर्णान् विन्यस्येदित्यर्थः, एवं चतुर्विधो मातृकान्यासउक्तः । ननु कथमर्णशतार्द्धकेनेत्युक्तं वर्णानामेकपञ्चाशत्त्वादित्युच्यते क्षकारेणाक्षरद्वयस्यैकीकरणात् लत्वेन लकारद्वयस्यैकीकरणाद्वा लोकप्रसिद्धेर्वा प्रकरणेनैकपञ्चाशत्संख्यायास्तात्पर्येऽधिगते पञ्चाशद्वर्ण एवैकपञ्चाशत्संख्यापर इति प्रपञ्चसारविवरणे श्रीप्रेमानन्दभट्टाचार्यशिरोमणयः । वस्तुतस्तु अर्णशतार्द्धं च कं चार्णशतार्द्धकं तेनाक्षराणामेकपञ्चाशत्त्वमायातम् । असमविभागे वा अर्द्धशब्दः । केशवन्यासमाह विन्यस्य केशवेति, केशवः पुरःसरः प्रथमो यासां मूर्तीनां ताः तथा च केशवादिमूर्तिसहितैः कीर्त्यादिशक्तियुक्तैश्च मातृकाक्षरैर्ललाटादिषूक्तस्थानेषु यथाक्रमं न्यासः कार्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गोविन्दः पुष्टियुतो विष्णुधृती सूदनश्च मध्वाद्यः ।
शान्तिस्त्रिविक्रमश्च क्रियायुतो वामनो दयायुक्तः ॥ १५ ॥

सूदनश्च मध्वाद्यः मधुसूदन इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीधरयुता च मेधा हृषीकनाथश्च हर्षया युक्तः ।
अम्बुजनाभश्श्रद्धे दामोदरसंयुता तथा लज्जा ॥१६॥

हृषीकनाथो हृषीकेश इत्यर्थः, अम्बुजनाथः पद्मनाथः ॥ १६ ॥

लक्ष्मीः सवासुदेवा
संकर्षणकः सरस्वतीयुक्तः ।
प्राद्यो द्युम्नः प्रीतिसमेतोऽ-
निरुद्धको रतिरिमाः स्वरोपेताः ॥ १७ ॥

प्राद्यो द्युम्नः प्रद्युम्नः ॥ १७ ॥

चक्रिजये गदिदुर्गे
शार्ङ्गी प्रभयाऽन्वितस्तथा खड्गी ।
सत्या शङ्खीचण्डा
हलिवाण्यौ मुसलियुग्विलासिनिका ॥ १८ ॥

शूली विजया पाशी विरजा विश्वान्वितोऽम्कुशीभूयः ।
विमदा मुकुन्दयुक्ता नन्दजसुनन्दे स्मृतिश्च नन्दियुता॥१९

नरकद्वी नरकजिता
समृद्धिरथ शुद्धियुग्घरिः कृष्णः ।
बुद्धियुतः सत्ययुतभुक्ति-
र्मतियुकः स्यात्ततः शौरिः ॥ २० ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

क्षमया शूरो रमया जनार्दनो मेत्रभूधरः क्लेदी ।
विश्वाद्यमूर्त्तियुक्ता क्लिन्ना वैकुण्ठयुक्तथा वसुदा॥२१॥

क्लेदी क्लेदिनीत्यर्थ; छन्दोभङ्गभयात्तथोक्तः । विश्वादिमूर्त्तिरिति विश्वमूर्त्तिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरुषोत्तमश्च वसुधा बलिना च वरा बलानुजोपेता ।
भृगुः परायणाख्या बालः सूक्ष्मा ध्वजसंज्ञे च ॥ २२ ॥

॥ २२ ॥

सवृषा प्रज्ञा हंसः प्रभा वराहो निशा च विमलोऽमोघा।
नरसिंहविद्युते च प्रणिगदिता मूर्तयो हलां शक्तियुताः२३

अमोघेतिच्छेदः ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तकेशवादिमूर्तिकीर्त्यादिशक्तिन्यासप्रकारं दर्शयति—

वर्णानुक्त्वा सार्धचन्द्रान् पुरस्तान्-
मूर्तीः शक्तीर्ङेऽवसाना नतिं च ।
उक्त्वा न्यस्येत् यादिभिः सप्तधातून्
प्राणं जीवं क्रोधमप्यात्मनेऽन्तान् ॥ २४ ॥

पुरस्तात् प्रथमं वर्णान् अकारादिक्षकारान्तान् उक्त्वा कथंभूतान् वर्णान् सार्धचन्द्रान् सबिन्दून् अनन्तरं मूर्तीः केशवाद्याः शक्तीः कीर्त्याद्याः ङेऽवसानाः इत्युभयेन सम्बध्यते तत्र हृदयग्राहि प्रत्यासत्तेः लाघवाच्च अं केशवाय कीर्त्यै नम इति प्रयोगे केशवायेत्यत्र नमःपदस्य योगाभावाच्चतुर्थ्यनुपपत्तिः न हि विष्णवे सूर्याय नम इति भवति, भवति च विष्णवे नम सूर्याय नमः इति तथा च केशवाय नमः कीर्त्यै नम इति प्रयोगापत्तिः उभयत्र वा चकारो देयः समुच्चयख्यापनार्थः, स श्रिये चामृताय चेतिवत् तथा मातृकाक्षराणामपि उभयसम्बन्धार्थं द्विः प्रयोगापत्तिः, अं केशवकीर्तिभ्यां नम इति प्रयोगे तु नैते दोषाः पतन्ति तत्र द्वन्द्वसमासवशात् सहितावस्थितयोरेवोपस्थितौ चतुर्थ्यर्थान्वयसम्भवात् वर्णान्वयसम्भवाच्च अग्नीषोमयोरिव सहितावस्थितयोर्दैवतात्वं, कथं तर्हि यादिषु त्वगादिप्रयोगः कार्य इत्युच्यते यं त्वगात्मने पुरुषोत्तमवसुधाभ्यां नमः रं असृगात्मने बलिपराभ्यां नम इत्येवंरूप इति, मन्त्रमुक्तावलिकारेण तथैवाभिधानात्, आत्मने इत्यस्य सुबन्तप्रतिरूपकनिपातत्वेनादोषादिति तु प्रपञ्चसारविवरणे परमानन्दभट्टाचार्याः तथा च अं केशवकीर्तिभ्यां नमः इति प्रयोगः मन्त्रमुक्तावलीकारलघुदीपिकाकारत्रिपाठिरुद्रोपाध्यायाविद्याधराचार्यपरमानन्दभट्टाचार्यसंमतः, अं केशवाय कीर्त्यै नम इति प्रयोगः पद्मपादाचार्यप्रभृतीनां संमत इति, ज्ञात्वा यथागुरुसम्प्रदायं-

व्यवहर्तव्यमिति। अत्रैव न्यासविशेषमाह–यादिभिरिति यकाराद्यैर्दशभिरक्षरैः सह सप्त धातून् त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राख्यान् आत्मनेऽन्तान् आत्मने इतिशब्दः अन्ते येषान्ते तथा प्राणं जीवं क्रोधं च आत्मनेऽन्तं हृदयादिषु यथास्थानेषु विन्यस्येदित्यर्थः, प्राणंशक्तिमित्यपि पाठान्तरम् ॥ २४ ॥

केशवादिन्यासे ध्यानमाह—

उद्यदिति।

उद्यत्प्रद्योतनशतरुचिं तप्तहेमावदातं–
पार्श्वद्वन्द्वे जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम्।
नानारत्नोल्लसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं-
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥२५॥

अहं विष्णुं वन्दे कीदृशम् उद्यन्नुदयं गच्छन् प्रद्योतनः सूर्यः तस्य यच्छतं तस्येव रुचिर्दीप्तिर्यस्य तं, पुनः तप्तेति–वह्निमध्यनिक्षिप्तकाञ्चनवद्गौरं, पुनः कीदृशं पार्श्वद्वन्द्वे इति–दक्षिणवामपार्श्वद्वये जलधिसुतया लक्ष्म्या तथा विश्वधात्र्या पृथिव्या जुष्टंसेवितं, पुनः किम्भूतं नानाविधरत्नेन शोभितो नाना बहुप्रकार आकल्पो भूषणं यस्य, पुनः कीदृशम् आपीतेति–आसम्यक् प्रकारेण पीते वस्त्रे यस्य तं, पुनः कीदृशन्दरः शङ्खः पद्मं कमलं कौमोदकी गदा चक्रम् एतानि पाणौ यस्य तम्, अत्र ऊर्ध्वाधःक्रमेण वामभागे शङ्खपद्मे दक्षिणभागे गदाचक्रे इति बोध्यम् ॥ २५ ॥

ध्यानन्यासयोः फलमाह—

ध्यात्वैवमिति।

ध्यात्वैवं परमपुमांसमक्षरैर्यो–
विन्यस्येद्दिनमनु केशवादियुक्तैः।
मेधाऽऽयुःस्मृतिधृतिकीर्तिकान्तिलक्ष्मी-
सौभाग्यैश्चिरमुपबृंहितो भवेत्सः ॥ २६ ॥

एवमुक्तप्रकारं परमपुमांसं विष्णुं ध्यात्वा योऽनुदिनं प्रत्यहंकेशवादिसहितैर्मातृकाक्षैर्विन्यस्येत् स पुरुषः मेधादिभिश्चिरं बहु-

कालम् उपबृंहितउपचितो भवति मेधा धारणावती बुद्धिः आयुर्जीवनं स्मृतिः स्मरणं धृतिर्धैर्यं कीर्त्तिरुत्कृष्टकर्मकथा कान्तिःसौन्दर्यं लक्ष्मीरैश्वर्यं सौभाग्यं सर्वप्रियत्वम् ॥ २६ ॥

न्यासविशेषमाह—

अमुमिति ।

अमुमेव रमापुरःसरं प्रभजेद्यो मनुजो विधिं बुधः ।
समुपेत्य रमां प्रथीयसीं पुनरन्ते हरितां व्रजत्यसौ॥२७॥

यः पण्डितो मनुष्यः अमुमेव विधिं केशवादिन्यासप्रकारं रमापुरःसरं श्रीबीजमादौ दत्वा प्रभजेत् करोति असौ पुमान् इह लोके प्रथीयसीं महतीं रमां लक्ष्मीं समुपेत्य प्राप्य पुनरन्ते अवसाने हरितां विष्णुत्वं व्रजति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्त्वन्यासं दर्शयति—

इत्यच्युतीत्यादि ।

इत्यच्युतीकृततनुर्विदधीत तत्त्व-
न्यासं मपूर्वकपराक्षरनत्युपेतम् ।
भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च
नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेण ॥ २८ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण अच्युतीकृततनुः सम्पादितविष्णुशरीरः तत्त्वन्यासं वक्ष्यमाणप्रकारं विदधीत कुर्यात्, प्रकारं दर्शयति–मः पूर्वो यस्य स मपूर्वः कः परो यस्य सः कपरः नत्युपेतं नमःशब्दसहितं तथा च मकारादिव्युत्क्रमेण ककारपर्यन्तमेकैकाक्षरं नमःपदसहितं कृत्वा भूयोऽनन्तरं परायेतिपदं दत्वा अनन्तरं तदाह्वयं तेषां तत्त्वानामाह्वयं वक्ष्यमाणं नाम दत्वा अनन्तरम् आत्मने इतिपदं दत्वा अनन्तरं नत्यन्तं नमःपदमन्ते दत्वा क्रमेण तत्त्वमनून् तत्त्वमन्त्रानुद्धरतु ॥ २८ ॥

अधुना तत्त्वानां नामानि न्यासं स्थानं च दर्शयति—

सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये
न्यसतु मतिमहङ्कारं मनश्चेति मन्त्री ।

कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिष्वथो शब्दपूर्वं-
गुणगणमथ कर्णादिस्थितं श्रोत्रपूर्वम् ॥ २९ ॥

सकलवपुषि सर्वाङ्गव्यापके जीवं प्राणं च मन्त्रे आयोज्य तेन न्यस्यतु तथा च मं नमः पराय जीवात्मने नमः भं नमः पराय प्राणात्मने नमः इति द्वयं सर्वशरीरे विन्यस्येदित्यर्थः इति, तत्त्वपदं दत्वा मं-नमः पराय जीवतत्त्वात्मने नमः इति के चित्तत्प्रयोगान्कुर्वन्ति तन्न प्रमाणाभावात् मूर्तिपञ्जरन्यासेऽपि मूर्त्तिपदप्रयोगापत्तेः, अत्र मकारादीनां बिन्दुसाहित्यं सम्प्रदायावगतं बोद्धव्यं, मध्ये हृदये मतिम् अहङ्कारं मनश्च मन्त्रे आयोज्य तेन मन्त्री न्यस्यतु तथा बं नमः पराय मत्यात्मने नमः फं नमः पराय अहंकारात्मने नमः पं नमः पराय मनआत्मने नमः इति त्रयं हृदि विन्यस्येदित्यर्थः । अथोऽनन्तरं कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिषु पञ्चसु स्थानेषु शब्दपूर्वं गुणसमुदायं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकं मन्त्रे आयोज्य तेन न्यस्यतु तथा च नं नमः पराय शब्दात्मने नमः इति शिरसि, धं नमः पराय स्पर्शात्मने नमः इति मुखे, दं नमः पराय रूपात्मने नम इति हृदये, थं नमः पराय रसात्मने नमः इति गुह्ये, तं नमः पराय गन्धात्मने नमः पादयोः विन्यस्येदित्यर्थः । अथानन्तरं श्रोत्रत्वग्दृक्जिह्वाघ्राणात्मकं कर्णादिस्थितं कर्णत्वक्दृक्जिह्वाघ्राणेषु स्थितं यथा स्यात्तथा न्यस्यतु तथा च णं नमः पराय श्रोत्रात्मने नमः इति श्रोत्रयोः, ढं नमः पराय त्वगात्मने नमः इति त्वचि, डं नमः पराय दृगात्मने नमः इति नेत्रयोः, ठं नमः पराय जिह्वात्मने नमः इति जिह्वायां, टं नमः पराय घ्राणात्मने नमः इति घ्राणयोरिति विन्यस्येत् ॥२९॥

वागादीति ।

वागादीन्द्रियवर्गमात्मनिलयेष्वाकाशपूर्वं गणं-
मूर्ध्न्यास्ये हृदये शिवे चरणयोर्हृत्पुण्डरीके हृदि ।
बिम्बानि द्विषडष्टयुग्दशकलाव्याप्तानि सूर्योडुराड्-
वन्हीनां च यतस्तु भूतवसुमुन्यक्षय्यक्षरैर्मन्त्रवित् ॥३०॥

वागादीन्द्रियवर्गं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं-मन्त्रे आयोज्य आत्मनिलयेषु मुखपाणिपादपायूपस्थेषु न्यस्यतु तथा

च ञं नमः पराय वागात्मने नमः इति मुखे, झं नमः पराय पाण्यात्मने नमः इति पाण्योः, जं नमः पराय पादात्मने नमः पादयोः, छं नमः पराय पाय्वात्मने नमः इति पायौ, चं नमः पराय उपस्थात्मने नमः इत्युपस्थे विन्यस्येदित्यर्थः, आकाशपूर्वं गणमाकाशवाय्वग्निजलपृथिव्यात्मकं मन्त्रे आयोज्य मूर्धन्यास्ये हृदये शिवे लिङ्गे चरणयोर्न्यस्यतु तथा च ङं नमः पराय आकाशात्मने नम इति शिरसि, घं नमः पराय वाय्वात्मने नमः इति मुखे, गं नमः परायाग्न्यात्मने नम इति हृदये, खं नमः पराय जलात्मने नम इति लिङ्गे, कं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः इति पादयोर्न्यस्येदित्यर्थः । हृत्पुण्डरीकमित्यादेरयमर्थः हृत्पुण्डरीकं तथा सूर्येन्दुराद्वन्हीनां विम्बानि सूर्यचन्द्राग्नीनां मण्डलानि त्रीणि द्विषडष्टयुग्दशकलाव्याप्तानि द्वादशषोडशदशकलायुक्तानि यतस्तु भूतवसुमुन्यक्ष्यक्षरैः यतो यकाराद् यो भूतवर्णः पञ्चमवर्णः शकारः वसुवर्णोऽष्टमार्णो हकारः मुनिवर्ण सप्तमः सकारः अक्षिवर्णो द्वितीयवर्णो रेफः एतैश्च सहितानि मन्त्रे आयोज्य हृदि न्यस्यतु तथा च शं नमः पराय हृत्पुण्डरीकात्मने नमः हं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलात्मने नमः सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवन्हिमण्डलात्मने नमः इति चतुष्टयं हृदये न्यस्यतु ॥ ३० ॥

अथ परमेष्ठिपुमांसौ विश्वनिवृत्ती च सर्वइत्युपनिषदः ।
न्यस्येदाकाशादिस्थाने षोपरवलार्णैः सलवकैः ॥ ३१ ॥

अथानन्तरं परमेष्ठिपुमांसौ विश्वनिवृती सर्वइत्युपनिषदो रहस्यान् षोपरवलार्णैरिति षकारः रेफस्य उप समीपं तेन रेफसमीपवर्त्तिनौ यकारलकारौ लक्ष्येते वकारो लकारश्च एतैः सलवकै बिंन्दुसहितैः सहितान् आकाशादिस्थाने न्यस्येद् आकाशादि न्यासस्थानेषु मूर्ध्न्यास्ये हृदये लिङ्गे चरणयोर्न्यसेत् ॥ ३१ ॥

अत्रैव विशेषमाह--

वासुदेवइति ।

वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
नारायणश्च क्रमशः परमेष्ठ्यादिभिर्युताः ॥ ३२ ॥

क्रमशः क्रमेण परमेष्ठ्यादिभिः सहिता वासुदेवादयो न्यसनीया तथा च षं नमः पराय वासुदेवाय परमेष्ठ्यात्मने नमः इति शिरसि, यं नमः पराय संकर्षणाय पुरुषात्मने नमः इति मुखे, लं नमः पराय प्रद्युम्नाय विश्वात्मने नम इति हृदये, वं नमः पराय अनिरुद्धाय निवृत्यात्मने नमः इति लिङ्गे, लं नमः पराय नारायणाय सर्वात्मने नमः इति हृदये, विन्यस्येदित्यर्थः, के चित्तु परमेष्ठ्यादेरनन्तरं वासुदेवादेः प्रयोगं कुर्वन्ति ॥ ३२ ॥

ततः कोपतत्त्वं क्षरौबिन्दुयुक्तं-
नृसिंहं न्यसेत्सर्वगात्रेषु तज्ज्ञः ।
क्रमेणेति तत्त्वात्मको न्यास उक्तः
स्वसांनिध्यकृद्बिम्बमूर्त्यादिषु द्राक् ॥ ३३ ॥

ततस्तदनन्तरं क्रमेण गुरूपदेशक्रमेण तज्ज्ञः नृसिंहबीजज्ञः क्षरौ क्षकाररेफऔकारइतिमिलितस्वरूपं बिन्दुयुक्तं तथा कोपतत्त्वं नृसिंहं च मन्त्रे आयोज्य सर्वगात्रेषु न्यस्येत् तथा च क्ष्रौं नमः पराय नृसिंहाय कोपात्मने नमःइति सर्वगात्रेषु न्यस्येदित्यर्थः तत्त्वन्यासमुपसंहरति इत्युक्तप्रकारेण तत्त्वात्मको न्यासः कथितो भवति कीदृशः विश्वमूर्त्यादिषु स्वसांनिध्यकृत्क्षणसांनिध्यकृत् बिम्बादिष्विति के चित् बिम्बं प्रतिमा मूर्तिः शरीरम् आदिपदेन मणिमन्त्रादिसकलस्य परिग्रहः एतेषु हरेः सान्निध्यं करोतीत्यर्थः, क चिन्मर्त्यादिष्विति पाठः ॥३३॥

एतन्न्यासप्रयोजनमाह—

इति कृत इति ।

इति कृतेऽधिकृतो भवति ध्रुवं-
सकलवैष्णवमन्त्रजपादिषु ।
पवनसंयमनं त्वमुना चरं-
यमिह जप्तुमसौ मनुमिच्छति ॥ ३४ ॥

तत्त्वन्यासे कृते ध्रुवं निश्चितमधिकृतो भवति न केवलं गोपालविषयमन्त्रकथनादत्रैव अपि तु सकलवैष्णवमन्त्रजपादिष्वपीत्यर्थः,

अधुना प्राणायामप्रकारमाह--पवनसंयमनमिति, असौ साधकः यं मनुम् इह व्यवहारभूमौ जप्तुमिच्छति अमुना मन्त्रेण पवनसंयमनं प्राणायामं चरतु कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

अथ वेति।

अथ वाऽखिलेषु हरिमन्त्र-
जपविधिषु मूलमन्त्रतः।
संयमनममलधीर्मरुतो-
विधिनाऽभ्यसंश्चरतु तत्त्वसंख्यया ॥ ३५ ॥

मूलमन्त्रतो मूलमन्त्रेण, वक्ष्यमाणदशाक्षरेणेति केचिद्, वस्तुतस्तु सप्ताक्षरगोपालवल्लभमन्त्रेण तस्यैव मूलमन्त्रत्वेनाभिधानात्तद्वचनस्य प्रयोजनान्तराभावात् तत्त्वसङ्ख्ययाऽष्टाविंशतिवारं चतुर्विंशतिवारमिति केचित् ॥ ३५ ॥

पुरतो जपस्य परतोऽपि
विहितमथ तत्त्रयं बुधैः।
षोडश य इह समाचरेद्दिनशः
परिपूयते स खलु मासतोंऽहसः ॥ ३६ ॥

पुरतो जपादौ पश्चाच्च तत्त्रयं बुधैर्विहितं प्राणायामत्रयं, रेचकादित्रयमिति केचिद्, एतेन जपाङ्गत्वाच्च तत्राद्यन्तेऽयं दर्शितः ॥ ३६ ॥

अत्रैव प्रकारान्तरमाह—

अथ वेति।

अथ वाऽङ्गजन्ममनुना सुसंयमं
सकलेषु कृष्णमनुजापकर्मसु।

सहितैकसप्तकृतिवारमभ्यसं-
स्तनुयात्समस्तदुरितापहारिणा ॥ ३७ ॥

कृतीति कृतिच्छन्दसो विंशत्यक्षरत्वात् सहितमेकं यत्र तादृश-सप्तकृतिवारं अथ वा सहितानि मिलितानि एकसप्तकृतयः उभयश्चाष्टाविंशतिवारमित्यर्थः सर्वेषु कृष्णमनुजापकर्मसु अङ्गजन्ममनुना कामबीजेन प्राणायाममभ्यसंस्तनुयात् प्रथममेकं ततः सप्त ततो विंशतिं ततोऽभ्यासपाटवेऽष्टाविंशतिवारमित्यर्थः, कश्चित्तु प्रथमं सप्त ततो विंशतिस्ततएकं ततोऽष्टाविंशतिवारमभ्यासक्रमेणेति तात्पर्यमाह तत्र प्रमाणं स एव प्रष्टव्यः ॥ ३७ ॥

मन्त्रविशेषप्राणायामप्रकारमाह—

अष्टाविंशतीति ।

अष्टाविंशतिसंख्यमिष्टफलदं मन्त्रं दशार्णं जप-
न्नायच्छेत्पवनं सुसंशितमतिस्त्वष्टादशार्णेन चेत् ।
अभ्यस्यन् रविवारमन्यमनुभिर्वर्णानुरूपं जपन्
कुर्याद्रेचकपूर्वकर्मनिपुणः प्राणप्रयोगं नरः ॥ ३८ ॥

सुसंशितमतिः विमलबुद्धिः अष्टाविंशतिसंख्यं दशार्णं दशाक्षरमन्त्रं जपन् प्रायच्छेत्प्राणायामं कुर्यात्कीदृशं दशार्णम् इष्टफलदं स्वाभिमतफलदं तत्र दशाक्षरमन्त्रस्य वारचतुष्टयं जपेन रेचकम् अष्टवारजपेन पूरकं षोडशवारजपेन कुम्भकं कुर्य्यादिति गुरुसम्प्रदायः अष्टादशार्णे चेत्प्राणायामः क्रियत इति शेषः तदा रविवारं द्वादशवारमभ्यस्यन् प्राणायामं कुर्यादिति गुरुसंप्रदायः, अन्यमनुभिरन्यमन्त्रैश्चेत्प्राणायामः क्रियते तदा वर्णानुरूपं मन्त्रवर्णानां तारतम्येन जपं कुर्वन् कुर्यात्, अत्र स्वल्पाक्षरैर्मन्त्रैर्बहुवारम् अनल्पाक्षरैर्मन्त्रैः स्वल्पवारं जपेदित्यर्थः कीदृशः साधकः रेचकपूरककुम्भकाख्यकर्मकुशलइत्यर्थः, रेचकस्य त्यागस्य पूर्वकर्मणी पूरककुम्भके तत्र निपुण इति रुद्रधरः, तच्चिन्त्यम् एवमपि रेचके नैपुण्यालाभात् प्रपञ्चसारानुसारिणोऽस्य ग्रन्थस्य शारदाग्रन्थानुयायित्वाच्च ॥३८॥

अधुना प्राणायामप्रकारं दर्शयति—

रेचयेन्मारुतमिति ।

रेचयेन्मारुतं दक्षया दक्षिणः
पूरयेद्वामया मध्यनाड्या पुनः ।
धारयेदीरितं रेचकादित्रयं-
स्यात्कलादन्तविद्याख्यमात्रात्मकम् ॥ ३९ ॥

दक्षिणो विचक्षणः पुरुषः दक्षया दक्षिणनाड्या मारुतं-वायुं रेचयेत् त्यजेत् तथा वामया वामनाड्या त्यक्तवायुं पूरयेद् मध्यया सुषुम्णया नाड्या मारुतं वायुं धारयेद् इत्युक्तप्रकारेण रेचकादित्रयं रेचकपूरककुम्भकाख्यत्रितयम् ईरितं-कथितं रेचकादिष्ववधिकालमाह—कलादन्तेति, कलाः षोडश, दन्ता द्वात्रिंशद्, विद्याः चतुःषष्टिरूपाः एतत्संख्याकमात्रात्मकमित्यर्थः, अत्र भैरवत्रिपाठिनः यत्र मन्त्रगणनया प्राणायामः तत्र कुम्भककाल एवोक्तः श्वासाभ्यासक्रमेण प्राणायामसंख्यया मन्त्रजपः कार्यो निर्गमप्राणायामे तु रेचकादिगणना कार्येत्याहुः, मात्रशब्देन च वामाङ्गुष्ठे कनिष्ठाद्यङ्गुलीनां प्रत्येकं पर्वत्रयस्पर्शकालः कथ्यते वामहस्तेन वामजानुमण्डलस्य प्रादक्षिण्येन स्पर्शकालश्च, यदत्र रुद्रोपाध्यायैरुक्तं यद्यप्यत्र रेचकं प्रथममुक्तं तदनन्तरं पूरकं तथाऽपि प्रथमं पूरकमनन्तरं कुम्भकं ज्ञेयं यतो गृहीतधृतस्य त्यागो भवति यत्पुनर्व्यत्यासेन कथनं तद्गोपनाय एवं कलादन्तेत्याद्यपि व्यत्यासेन बोद्धव्यम्, इडयोत्कर्षयेद्वायुमित्यादिशारदादर्शनाद् एवं च गृहीतचतुर्गुणेन धारणं तदर्द्धेन त्याग इत्यपि दर्शितं-भवतीति,तन्न,प्रपञ्चसारानुसारिणो ग्रन्थस्यास्य शारदानुयायित्वात् प्रपञ्चसारे रेचकादित्वस्यैवोक्तत्वात् पूरकादित्वस्याष्टाङ्गयोगान्तर्भूत-प्राणायामविषयत्वाद् यदुक्तं गृहीतस्य त्यागो भवति तत्रोच्यते स्वाभाविकवायुधारणस्यात्रापि सत्त्वादन्यथा शरीरपातापत्तेः यदुक्तं-व्यत्यासेन गोपनार्थं कथनमिति तदयुक्तं मन्त्रभिन्नस्यानुष्ठानभागस्य ऋजुमार्गेणैव वक्तु युक्तत्वाद् यदुक्तं गृहीतचतुर्गुणेनैव धारणं तदर्धेन त्याग इति तदप्ययुक्तं प्रमाणाभावाद् दक्षिणामूर्तिसंहितायाम् अङ्गुलीनियमोऽपि प्राणायामे कथितो यथा—

कनिष्ठाऽनामिकाङ्गुष्ठैर्यन्नासापुटधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विनेति ॥ ३९ ॥

प्रकृतमुपसंहरन्नात्मयागार्थं देहे पीठकल्पनां दर्शयति—प्राणायाममित्यादिना ।

प्राणायामं विधायेत्यथ निजवपुषा
कल्पयेद्यागपीठं-
न्यस्येदाधारशक्तिप्रकृतिकमठशे-
षक्ष्माक्षीरसिन्धून् ।
श्वेतद्वीपं च रत्नोज्ज्वलमहितमहा-
मण्डपं कल्पवृक्षं-
हृद्देशेंऽशद्वयोरुद्वयवदनकटी-
पार्श्वयुग्मेषु भूयः ॥ ४० ॥
धर्माद्यधर्मादि च पादगात्र—
चतुष्टयं ह्यथ शेषमब्जम् ।
सूर्येन्दुवन्हीन्प्रणवांशयुक्तान्
स्वाद्यक्षरैः सत्त्वरजस्तमांसि ॥ ४१ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणायामं विधाय कृत्वा अथानन्तरं निजवपुषा निजशरीरेण यागपीठं पूजापीठङ्कल्पयेत् कल्पनाप्रकारमाह—न्यस्येदिति हृद्देशे हृदि आधारशक्त्यादिकल्पवृक्षान्तं न्यसेत् कमठः कूर्मः शेषोऽनन्तः क्षीरसिन्धुः क्षीरसमुद्रः रत्नेन उज्ज्वलः महितो यः महामण्डपः रत्नमण्डपः इति यावत् तथा चाधारशक्तये नमः प्रकृत्यै नम इति नवकं न्यसेद् हृदीत्यर्थः, भूयोऽनन्तरम् अंसद्वयोरुद्वयवदनकटीपार्श्वयुग्मेषु धर्माद्यधर्मादिपादगात्रचतुष्टयं विन्यस्येत् पादगात्रयोश्चतुष्टयं पादगात्रचतुष्टयमित्युभयत्र सम्बध्यते पादचतुष्टयं गात्रचतुष्टयं धर्मादि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यरूपपादचतुष्टयम् अंसद्वयोरुद्वये च धर्माय नमः दक्षिणांसे, ज्ञानाय नमः वामांसे, वैराग्या-

य नमः वामोरौ, ऐश्वर्याय नमः दक्षिणोरौ, इत्येवं प्रादक्षिण्यक्रमेण विन्यसेत् शारदायां प्रादक्षिण्येनेत्यभिधानात् तत्रानुष्ठानक्रमकथनाच्च अन्यथा शारदायाम् अंसोरुयुग्मयोरित्यत्रांसोरुयुगेत्यनेनैव क्रमप्राप्तेः प्रादक्षिण्येत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्, तथाऽधर्मादि अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्यरूपं गात्रचतुष्टयं वदनकटीपार्श्वयुग्मेषु अधर्माय नमः मुखे, अज्ञानाय नमः वामपार्श्वे, अवैराग्यायनमः कट्यां स्वाधिष्ठानप्रदेशे, अनैश्वर्याय नमः दक्षिणपार्श्वे इत्येवं क्रमेण न्यसेत् शारदायां मुखपार्श्वनाभिपार्श्वेष्विति क्रमदर्शनात्, एतच्च भैरवत्रिपाठिनोऽपि संमतम्, एतेषु यथाश्रुतक्रमेणैवेति विद्याधराचार्याः, अथानन्तरं शेषमनन्तम् अब्जं पद्मं सूर्येन्दुवह्नीन् सूर्यसोमाग्निमण्डलानि कीदृशान् तान् प्रणवांशयुक्तान् प्रणवस्योङ्कारस्यांशाः अवयवा अकारोकारमकारास्तैर्युक्तान्साहितान् तत्रादौ सबिन्दुप्रणवांशादिसाहित्यं सम्प्रदायतो बोद्धव्यं, स्वाद्यक्षरैः सबिन्दुस्वीयस्वीयप्रथमाक्षरैः सहितानि सत्त्वरजस्तमांसि तथा च हृत्पद्मे अनन्ताय नमः पद्माय नमः अं द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलात्मने नमः उं षोडशकलाव्याप्तचन्द्रमण्डलात्मने नमः मं दशकलाव्याप्तवह्निमण्डलात्मने नमः सं सत्त्वाय नमः रं रजसे नमः तं तमसे नमः ॥४०॥४१॥

आत्मादित्रयमादिबीजसहितं व्योमाग्निमायालवै-
र्ज्ञानात्मानमथाष्टदिक्षु परितो मध्ये च शक्तीर्नव ।
न्यस्येत् पीठमनुं च तत्र विधिवत्तत्कर्णिकामध्यगं-
नित्यानन्दचितिप्रकाशममृतं संचिन्तयेद्धाम तत् ॥४२॥

आत्मादित्रयम् आत्माऽन्तरात्मा परमात्मेति लक्ष्यं कीदृशम् आदिबीजसहितं सबिन्दुं स्वीयस्वीयप्रथमाक्षररूपबीजसहितमिति विद्याधराचार्य्याः, आदिः प्रणवस्तत्सहितमिति त्रिपाठिनः, व्योम हकारः, अग्निः रेफः, माया दीर्घईः, लवो बिन्दुः, एतैः सह ज्ञानात्मानं भुवनेश्वरीबीजसहितं हृत्पद्मे न्यसेदिति पूर्वेणान्वयः तथा च आं आत्मने नमः, अं अन्तरात्मने नमः, पं परमात्मने नमः, ह्रीं ज्ञानात्मने नमः, इति हृदि विन्यसेद्, अथानन्तरम् अष्टदिक्षु परितः प्रादक्षिण्येन मध्ये च कर्णिकायां नवशक्तीर्विमलोत्कर्षिण्याद्या न्यस्येत्पद्मस्य पूर्वादिके-

सरेषु प्रादक्षिण्येन विमलायै नमः, उत्कर्षिण्यै नमः, ज्ञानायै नमः क्रियायै नमः, योगायै नमः, प्रह्व्यै नमः, सत्यायै नमः, ईशानायै नमः, कर्णिकायां अनुग्रहायै नमः, इति न्यसेत्, पीठमन्त्रं च तत्र न्यस्य; एतस्योपरि वक्ष्यमाणं पीठमन्त्रं ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वात्मसंयोगयोगपद्मपीठात्मने नम इति मन्त्रं न्यसेत् तत उक्तरूपे पीठे विधिवद् गुरूपदिष्टमार्गेण तत् सर्वोपनिषत्प्रसिद्धम् धाम ब्रह्मचैतन्यं चिन्तयेत् कीदृशं तत्कर्णिकामध्यगं हृत्पद्मकर्णिकामध्यस्थमित्यर्थः, एतद् ध्यानोपयोगि रूपमुक्तं स्वाभाविकरूपमाह कीदृशं नित्येति अविनाशिचैतन्यं स्वतःप्रकाशस्वरूपं पुनः कीदृशम् अमृतं शुद्धस्वरूपमित्यर्थः, तत्राधारशक्त्यादयः सर्वे मन्त्राः प्रणवादिचतुर्थीनमोऽन्ताः सम्प्रदायतो बोद्धव्याः ॥ ४२ ॥

पीठशक्तीर्दर्शयति—

विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना क्रिया योगेति शक्तयः ।
प्रह्वी सत्या तथेशानाऽनुग्रहा नवमी स्मृता ॥४३॥

विमलेति ॥ ४३ ॥

पीठमन्त्रमुद्धरति—

तारमित्यादिना ।

तारं हृदयं भगवान् विष्णुः सर्वान्वितश्च भूतात्मा ।
ङेऽन्ताः सवासुदेवाः सर्वात्मयुतश्च संयोगः ॥४४॥
योगावधौ च पद्मं पीठात्मा ङेयुतो नतिश्चान्ते ।
पीठमहामनुरुक्तः पर्याप्तोऽयं सपर्यासु ॥ ४५ ॥

तारः प्रणवः, हृदयं नमः, भगवानिति च विष्णुरिति च सर्वान्वितः सर्वपदसहितः भूतात्मा सर्वभूतात्मेति, एते त्रयः सवासुदेवाः वासुदेवेन सह चत्वारः प्रत्येकं ङेऽन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः कार्याः सर्वात्मयुतश्च संयोगः सर्वात्मसंयोगइति स्वरूपं योगावधौ योगशब्दान्ते पद्मंपद्मेति स्वरूपं ङेयुतः पीठात्मा चतुर्थ्यन्तः पीठात्मा एतस्यान्ते नतिर्नमःशब्दः, उपसंहरति पीठेति अयं पीठमहामनुरुक्तः कथितः कीदृशः सपर्यासु पूजासु पर्याप्तः समर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

करशोधनं दर्शयति—

करयोरित्यादिना ।

करयोर्युगलं विधाय मन्त्रा-
त्मकमाभ्यामभिधास्यमानमार्गात् ।
सकलं विदधीत मन्त्रवर्णैः
परमं ज्योतिरनुत्तमं हरेस्तत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीकेशवाचार्यविरचितायां-
क्रमदीपिकायां प्रथमः पटलः ॥

करयोर्युगलम् अभिधास्यमानमार्गाद्, व्यापय्येत्यारभ्य; विधिः समीरितः करे इत्यन्तं वक्ष्यमाणप्रकारेण मन्त्रवर्णैर्मन्त्रात्मकं-मन्त्रस्वरूपं विधाय कृत्वा आभ्यां कराभ्यां सकलं पूर्वोक्तं वक्ष्य-माणं च न्यासपूजादिकं विदधीत कुर्याद् मन्त्रवर्णकरणककरशो-धने हेतुमाह परममित्यादिना यस्मात्तन्मन्त्रवर्णं हरेः कृष्णस्य परमं-तेजःस्वरूपमित्यर्थः, कीदृशं पुनः अनुत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात्तथे-त्यर्थः; सकलं विदधीतेति परत्रापि काकाक्षिगोलकन्यायेन योजनीयं-तथा च तद् हृदयपङ्कजस्थं हरेरनुत्तमं ज्योतिस्तेजः सकलं विदधीत षडङ्गन्यासेन सावयवं कुर्यादिति लघुदीपिकाकारः ॥ ४६ ॥

इति श्रीविद्याविनोदगोविन्दभट्टाचार्यविरचिते क्रमदीपिका-
या विवरणे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

करयोर्युगलं विधायेत्यादिना सूचितं मन्त्रमुद्धर्तुमादौ गोपालमन्त्रेष्वपि मौलीभूतौ दशाक्षराष्टादशाक्षरौ प्रथमं संस्तौति–

वक्ष्ये मनुमिति ।

वक्ष्ये मनुं त्रिभुवनप्रथितानुभाव-
मक्षीणपुण्यनिचयैर्मुनिभिर्विमृग्यम् ।
पक्षीन्द्रकेतुविषयं वसुधर्मकाम-
मोक्षप्रदं सकलकार्मणकर्मदक्षम् ॥ १ ॥

मन्त्रं वक्ष्ये उद्धारिष्यामि कीदृशं त्रिभुवनेति त्रिभुवने त्रैलोक्ये प्रथितः ख्यातोऽनुभावः प्रभावो यस्य तथा तं पुनः कीदृशं मुनिभिर्मुमुक्षुभिर्विमृग्यम् अन्वेषणीयं किंभूतैर्मुनिभिः अक्षीणेति अक्षीणः संपूर्णः पुण्यनिचयः सुकृतसमूहो येषां तथा तैः पुनः कीदृशं पक्षीति पक्षीन्द्रो गरुडः स एव केतुः चिन्हं यस्य सः पक्षीद्रकेतुः श्रीकृष्णः तद्विषयं तत्प्रतिपादकं पुनः कीदृशं वस्विति वसु धनन्तथा च पुरुषार्थचतुष्टयप्रदमित्यर्थः पुनः कीदृशं सकलेति अशेषवश्यकर्मकुशलम् ॥ १ ॥

अतिगुह्यमबोधतूलराशि-
ज्वलनं वागधिपत्यदं नराणाम् ।
दुरितापहरं विषापमृत्यु-
ग्रहरोगादिनिवारणैकहेतुम् ॥ २ ॥

पुनः कीदृशम् अतिगुह्यं पुनः कीदृशम् अबोधेति अबोधो मिथ्याज्ञानरूपः स एव तूलप्रचयः तत्र ज्वलनो वह्निरिव तं समस्ताज्ञाननाशकमित्यर्थः पुन कीदृशं नराणां साधकानां वागधिपत्यदं वागैश्वर्यप्रदं पुनः कीदृशं दुरितापहरं दुःखप्रापकानिष्टनिवारकं पुनः कीदृशं विषं स्थावरं जङ्गमं च अपमृत्युरकालमरणं ग्रहो नवग्रहजनितानिष्टं रोगो वातपित्तादिजनितशरीरदौस्थ्यम् एवमादीनामशुभादीनां निवारणे एकोऽद्वितीयो हेतुः कारणम् ॥ २ ॥

पुनः कीदृशम्—

जयदं प्रधनेऽभयदं विपिने
सलिलप्लवने सुखतारणदम् ।
नरसाप्तिरथद्विपवृद्धिकरं-
सुतगोधरणीधनधान्यकरम् ॥ ३ ॥

प्रधने संग्रामे जयदं, विपिनेऽभयदं भयहरं, सलिलप्लवने तोयसन्तरणे सुखसन्तरणदातारं, सप्तिर्हयः तथा च मनुष्याणां-हयरथद्विपादीनामुपचयकरं, तथा सुतादिप्रदम् ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशम्—

बलवीर्यशौर्यनिचयप्रतिभा-
स्वरवर्णकान्तिसुभगत्वकरम् ।
क्षुभिताण्डकोटिमणिमादिगुणा-
ष्टकदं किमत्र बहुनाऽखिलदम् ॥ ४ ॥

बलं शरीरसामर्थ्यं, वीर्यं शुक्रं प्रभावो वा; शौर्यं पराभिभावकं-तेजः, एतेषां निचयः समूहः, प्रतिभा बुद्धिः स्फूर्तिरूपा स्वरो-ध्वनिः, वर्णो गौरत्वादिः, कान्तिर्दीप्तिः प्रतिभास्वरवर्णकान्तिरि-त्येकपदं तथा च प्रतिभास्वरवर्णकान्तिर्देदीप्यमानवर्णशोभेति क-श्चित् सुभगत्वं समस्तलोकादरकत्वम् एतेषां कर्तारन्दातारमित्यर्थः पुनः क्षुभिता संमोहिताऽण्डकोटिर्ब्रह्माण्डकोटिर्येन तथा तं संसार-मोहकमित्यर्थः, पुनः अणिमादिगुणाष्टकदम् अणिमलघिमगरिम-महिमेशित्ववशित्वप्राकाम्यप्राप्त्याख्यगुणाष्टकप्रदमित्यर्थः, पुनः किं-बहुना, अत्र जगति, अखिलदं समस्ताभीष्टप्रदमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ दशाक्षरमन्त्रराजमुद्धरति—
शार्ङ्गीत्यादिना ।

शार्ङ्गी सोत्तरदन्तः
शूरो वामाक्षियुग्द्वितीयोऽर्णः ।

शूली शौरिर्बालो-
बलानुजद्वयमथाक्षरचतुष्कम् ॥ ५ ॥
शूरतूरीयः सानन-
वृत्तः स्यात्सप्तमोऽष्टमोऽग्निसखः ।
तद्दयिताऽक्षरयुग्मं-
तदुपरिगं त्वेवमुद्धरेन्मन्त्रम् ॥ ६ ॥

शार्ङ्गी गकारः कीदृशोऽयं सोत्तरदन्त उत्तरदन्तपङ्क्तौ न्यस्यमानः उत्तरदन्त ओकारस्तेन सहित एतेन प्रथमाक्षरमुद्धृतं, शूरः पकारः कीदृशोऽयं वामाक्षियुक् वामाक्षि चतुर्थस्वरः तेन सहित-एतेन द्वितीयाक्षरमुद्धृतम् अक्षरचतुष्कं क्रमेण पुनः कथ्यते शूली जकारः शौरिर्नकारः बालो वकारः बलानुजद्वयं संयुक्तलकार-द्वयं ल्लइतिस्वरूपमित्यक्षरचतुष्कमुद्धृतं शूरतुरीयः शूरस्य पकारस्य चतुर्थः कीदृशोऽयं साननवृत्तः आननवृत्तेनाकारेण सह वर्त्तत इति साननवृत्तः अयं च सप्तमः स्याद् मन्त्रस्य सप्तमो-भवतीत्यर्थः अष्टमोऽग्निसखो वायुः यकारइति यावत् तथा च मन्त्रस्याष्टमो वर्णो य इति बोद्धव्यः तदुपरिगं पूर्वोक्तवर्णानन्तर्यविशिष्टन्तद्दयिताऽक्षरयुगलं स्वाहेति स्वरूपमित्यक्षरद्वयमुद्धृतम् ॥५॥६॥

प्रकाशितइति—

प्रकाशितो दशाक्षरो-
मनुस्त्वयं मधुद्विषः ।
विशेषतः पदारवि-
न्दयुग्मभक्तिवर्धनः ॥ ७ ॥

मधुद्विषः श्रीगोपालकृष्णस्यायं दशाक्षरो मन्त्र उद्धृतः कीदृशो-विशेषतो विशेषेण पदारविन्दयुग्मभक्तिवर्धनः श्रीगोपालकृष्णचरणाब्जयुगले या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तत्समृद्धिकारक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

मन्त्रस्य ऋष्यादिकं दर्शयति—

नारदइति ।

नारदो मुनिरमुष्य कीर्त्तितः
छन्दउक्तमृषिभिर्विराडिति ।
देवता सकललोकमङ्गलो-
नन्दगोपतनयःसमीरितः ॥ ८ ॥

अमुष्य पूर्वोक्तमन्त्रस्य मुनिः ऋषिर्नारदः कीर्तितः कथितः ऋषिभिर्गौतमादिभिर्विराट्छन्द उक्तं देवता नन्दगोपतनयः श्रीगोपालकृष्ण उक्तः कीदृशः सकललोकमङ्गलः सर्वजनकल्याणहेतुः एतेन ऋष्यादीनां शिरसि रसनायां हृदि क्रमेण न्यासः कार्यइति सूचितं-प्रपञ्चसारे तथा विधानात्, प्रयोगश्च दशाक्षरगोपालमन्त्रस्य नारदऋषये नमः शिरसि, विराट्छन्दसे नमो मुखे श्रीगोपालकृष्णाय देतायै नमः हृदि इत्येवम्भूतः । अस्य मन्त्रस्य नारदऋषिः, एवं छन्दोदेवतयोरपि योज्यमिति के चित् ॥ ८ ॥

अधुनाऽस्य मन्त्रस्य पञ्चाङ्गानि दर्शयति—
अङ्गानीत्यादिना—

अङ्गानि पञ्च हुतभुग्दयितासमेतै-
श्चक्रैरमुष्य मुखवृत्तभिस्तुपपन्नैः ।
त्रैलोक्यरक्षणयुजाऽप्यसुरान्तकाख्य-
पूर्वेण चेह कथितानि विभक्तियुक्तैः ॥ ९ ॥
हृदये नतिः शिरसि पावकप्रिया
सवषट् शिखा हुमपि वर्मणि स्थितम् ।
सफडस्त्रमित्युदितमङ्गपञ्चकं-
सचतुर्थि वौषडुदितं दृशोर्यदि ॥ १० ॥

अमुष्य इह शास्त्रे अङ्गानि पञ्च कथितानि कानि तानि तत्राह हृदये नतिरिति हृदये नतिर्नमःपदं शिरसि पावकप्रिया स्वाहेति सवषट् वषट्पदसहिता शिखेत्यर्थः हुमपि वर्मणि स्थितं वर्मणि कवचे हुमपि पदं स्थितमित्यर्थः सफडस्त्रं फट्पदसहितमस्त्रमित्यर्थः, इत्यनेन प्रकारेण सचतुर्थि यथा स्यात्तथैवमङ्गपञ्चक-

मुदितं कथितं चतुर्थ्यां च हृदयादीनां योगः कार्य्यः कैः सह चक्रैश्चक्रशब्दैः कीदृशैः मुखवृत्तविसूपपन्नैर्मुखवृत्तमाकारः वि इति सु इति स्वरूपमेतैः प्रत्येकमुपपन्नैः सम्बद्धैः त्रैलोक्यरक्षणयुजाऽपि त्रैलोक्यरक्षणं युनक्तीति तद्युग् एतादृशेन चक्रेण अपिशब्दाच्चक्रैरिति विभिद्यान्वयः कार्यः तथा च चक्रेणेति असुरान्तकाख्यपूर्वेण चक्रेणेत्यर्थः चः समुच्चये पुनः कीदृशैः विभक्तियुक्तैः चतुर्थीयुक्तैः तस्या एव प्रकृतत्वात् एतस्यापि पदस्य विभिद्यान्वयः कार्यः दृशोर्यदि इति यदि क चिन्मन्त्रे दृशोर्न्यासोऽस्ति तदा तत्र वौषडिति उदितं कथितम् अत्र ज्वालाचक्रायेत्यपि योज्यमिति लघुदीपिकाकारः। प्रयोगश्च आचक्राय स्वाहा हृदयाय नमः विचक्राय स्वाहा शिरसे स्वाहा सुचक्राय स्वाहा शिखायै वषट् त्रैलोक्यरक्षणचक्राय स्वाहा कवचाय हुं ज्वालाचक्राय स्वाहा नेत्रद्वयाय वौषट् असुरान्तकचक्राय स्वाहा अस्त्राय फडिति अङ्गुलीष्वङ्गमन्त्रन्यासे तु तत्तदङ्गमन्त्रान्ते अङ्गुष्ठाभ्यां नमः तर्जनीभ्यां स्वाहा इत्यादि योज्यम् आगमान्तरे ह्रीं अङ्गुष्ठाभ्यान्नमः ह्रीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तत इत्यादिदर्शनात् तेनाङ्गुष्ठादिषु हृदयाय नमः इत्यादिप्रयोगाश्चिन्त्याः असमवेतार्थकत्वाद् मानाभावाच्चेति के चित्। अन्ये तु यथाश्रुताङ्गमन्त्रस्यैव न्यासैरङ्गुलीष्वतिदेशानाहुराचार्याः ॥ ९ ॥ १० ॥

दशाङ्गानि दर्शयति—

मन्त्रार्णैर्दशभिरुपेतमिन्द्रखण्डै-
रङ्गानान्दशकमुदीरितन्नमोऽन्तम् ।
हृत्शीर्षं तदनु शिखा तनुत्रमस्त्रं-
पार्श्वद्वन्द्वं सकटिपृष्ठमूर्द्धयुक्तम् ॥ ११ ॥

मन्त्रार्णैर्मन्त्राक्षरैर्नमोऽन्तं यथा स्यादेवम् अङ्गानां दशकमुदीरितं कथितं कीदृशैः उपेतचन्द्रखण्डैः सानुस्वारैः स्थानान्याहुः हृदयं शीर्षं मस्तकं तत्पश्चात् शिखा प्रसिद्धा तनुत्रं कवचम् अस्त्रं दशदिक्षु पार्श्वयुगलकटिपृष्ठमूर्द्धसहितं पूर्वोक्तमित्यर्थः कटिर्नाभेरध इति त्रिपाठिनः। प्रयोगस्तु गों हृदयाय नम इति पीं शिरसे स्वाहा इत्यादि ॥ ११ ॥

अधुनाऽस्य मन्त्रस्य बीजशक्त्याधिष्ठातृदेवताप्रकृतिविनियोगान् दर्शयति—

वक्ष्यइत्यादिना ।

वक्ष्ये मन्त्रस्यास्य बीजं सशक्ति
चक्री शक्री वामनेत्रप्रदीप्तः ।
सप्रद्युम्नो बीजमेतत्प्रदिष्टं-
मन्त्रप्राद्युम्नो जगन्मोहनोऽयम् ॥ १२ ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वोक्तस्य सशक्ति शक्त्यादिसहितं बीजं वक्ष्ये बीजमाह चक्रीति ककारः कीदृशोऽयं शक्री शक्रो लकारः तद्युक्तः पुनः कीदृशः वामनेत्रप्रदीप्तः वामनेत्रं चतुर्थस्वरस्तत्सहितः पुनः कीदृशः सप्रद्युम्नः प्रद्युम्नो बिन्दुः तत्सहितः तथा चक्रीमिति सिद्धम्भवति एतदस्य बीजं प्रदिष्टं कथितम् अयमेव प्राद्युम्नो मन्त्रइत्यर्थः किम्भूतः जगन्मोहनो विश्ववश्यकरः ॥ १२ ॥

शक्तिमाह—

हंसइति ।

हंसो मेदोवक्त्रवृत्ताभ्युपेतः
पोत्री नेत्राद्यन्वितोऽसौ युगार्णा ।
प्रोक्ता शक्तिः सर्वगीर्वाणवृन्दै-
र्वन्द्यस्याग्नेर्वल्लभा कामदेयम् ॥ १३ ॥

हंसः सकारः किम्भूतः मेदो वकारः वक्त्रवृत्तमाकारः आभ्यामुपेतः सम्बद्धः तथाः पोत्री हकारः किम्भूतः नेत्रादिराकारस्तेनान्वितः तथा च स्वाहेति सिद्धमसौ युगार्णो वर्णद्वयात्मिका शक्तिः प्रोक्ता तथेयं वह्नेर्वल्लभा किम्भूता कामदा आकाङ्क्षितप्रदा कथंभूतस्य वह्नेर्गीर्वाणवृन्दैर्वन्द्यस्य सर्वदेवसमूहैः पूज्यस्य ॥ १३ ॥

विनियोगमाह—

विनियोग इति ।

विनियोगोऽस्य मन्त्रस्य-
पुरुषार्थचतुष्टये ।
कृष्णः प्रकृतिरित्युक्तो-
दुर्गाऽधिष्ठातृदेवता ॥ १४ ॥

अस्य मन्त्रस्य पुरुषार्थचतुष्टयसाधनाय विनियोग इत्यर्थः, प्रकृतिर्मूलकारणं मन्त्रोत्पादकः मन्त्रस्वरूपइत्यर्थः, अधिष्ठातृदेवतामाह दुर्गाऽधिष्ठातृदेवतेति ॥ १४ ॥

मन्त्रार्थमाह—
गोपायतीत्यादिना ।

गोपायति सकलमिदं-
गोपयति परं पुमांसमिति गोपी प्रकृतिः ।
तस्या जातं जन इति
महदादिकं पृथिव्यन्तम् ॥ १५ ॥

इदं सकलं नामरूपाभ्यां व्याकृतं जगद् गोपायति रक्षति तत्कारणत्वात् स्वार्थे आयः, तथा परं पुमासं नित्यशुद्धबुद्धमुक्ताऽऽनन्दाऽद्वयात्मकं ब्रह्मस्वरूपं गोपायति गुप गोपनकुत्सनयोः अज्ञातत्वेन विषयीकरोतीतिव्युत्पत्त्या गोपी प्रकृतिरविद्येति यावत् तस्याः प्रकृतेर्जातमिति व्युत्पत्त्या महदादि पृथिव्यन्तं महत्तत्त्वादि पृथिवीपर्यन्तं सकलङ्कार्यजातं जनउच्यते ॥ १५ ॥

अनयोर्गोपीजनयोः समीरणादाश्रयत्वतो व्याप्त्या ।
वल्लभ इत्युपदिष्टं सान्द्रानन्दे निरञ्जनं ज्योतिः ॥१६॥
स्वाहेति स्वात्मानं गमयामीति स्वतेजसे तस्मै ।
यः कार्यकारणेशः परमात्मेत्यच्युतैकताऽस्य भवेत् ॥१७॥

अनयोः गोपीजनयोरविद्यातत्कार्ययोः समीरणादन्तर्यामि-

त्वेन स्वस्य कार्ये प्रेरणाद् नियमनादिति यावद् आश्रयत्वतो अधिष्ठातृत्वेन व्याप्त्या व्यापकत्वेन वल्लभः स्वामीत्युपदिष्टं कथितं-परं ज्योतिर्ब्रह्मचैतन्यङ्कीदृशं ज्योतिः सान्द्रानन्दं निरतिशयानन्दैकस्वरूपं पुनः कीदृशं निरञ्जनं मायाकालुष्यरहितं स्वाहेति तस्मै स्वतेजसे स्वप्रकाशचिद्रूपाय परमात्मने स्वात्मानं जीवैकस्वरूपं गमयामि समर्पयामि तदात्मकतां प्रापयामीति स्वाहाशब्दार्थः, प्रथम इतिशब्दः स्वाहाशब्दोपस्थापकः द्वितीयस्तु प्रकारप्रदर्शकः तस्मै कस्मै तत्राह य इति यः कार्यकारणयोर्जनप्रकृत्योरीशः स्वामी अधिष्ठाता तथा परमात्मा निरुपाधिचैतन्य त्वाच्चेत्यनेन प्रकारेणास्योपासकस्याच्युतैकताऽच्युतेन सहाभिन्नता भवति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेणार्थमाह—

अथ वेति ।

अथ वा गोपीजन इति
समस्तजगदवनशक्तिसमुदायः ।
तस्य स्वानन्यस्य
स्वामी वल्लभ इति ह निर्दिष्टः ॥ १८ ॥

अथ वा गोपीजन इतिशब्देन सकलविश्वरक्षणशक्तिसमुदायः कथ्यते तत्र गोपीपदेन शक्तिरुच्यते जनपदेन तस्याः समूहः तस्य शक्तिसमूहस्य स्वानन्यस्य स्वाभिन्नस्य शक्तिशक्तिमतोरभेदविवक्षया स्वामी नियन्ता आश्रयो वल्लभ इति हस्य स्फुटं निर्दिष्टउदितइत्यर्थः, स्वाहाशब्दार्थस्तु पूर्वोक्त एव बोद्धव्यः । लघुदीपिकाकारस्तु अवनशक्तिसमुदायः अवनं स्थितिः तत्र कारणभूतानां शक्तीनां समूदायः समूहः जगत्पालिन्यादिगणः उक्तं च महद्भिः जगत्पालिनीत्याद्याः प्रोक्तास्ताः स्थितये कला इति तस्य स्वामी नायक इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणार्थमाह—

अथ वेति ।

अथ वा व्रजयुवतीनां-
दयिताय जुहोमि मां मदीयमपि ।

इत्यर्पयेत्समस्तं-
ब्रह्मणि सगुणे समस्तसंपत्त्यै ॥ १९ ॥

गोपीजनो गोपाङ्गनाजनस्तस्य वल्लभो निरतिशयप्रेमविषयः तस्मै व्रजयुवतीनां गोपरमणीनां दयिताय हृदयानन्ददायिने स्वाहा जुहोमि किं मां स्वात्मानं मदीयमपि आत्मीयसुहृदादिकमपि इत्यनेन प्रकारेण सगुणे ब्रह्मणि संसारप्रवर्त्तके परमेश्वरेश्वरे सर्वं समर्पयेत् किमर्थं समस्तसंपत्त्यै सर्वैश्वर्याय ॥ १९ ॥

अष्टादशाक्षरमन्त्रोद्धाराय तदन्तर्भूतौ कृष्णगोविन्दशब्दौ प्रथमतो विविच्य दर्शयति—

कृष्शब्दइति ।

कृष्शब्दः सत्ताऽर्थो णश्चानन्दात्मकस्ततः कृष्णः ।
भक्ताघकर्षणादपि तद्वर्णत्वाच्च मन्त्रमयवपुषः ॥ २० ॥

गोशब्दवाचकत्वाज्
ज्ञानं तेनोपलभ्यते गोविन्दः ।
वेत्तीति शब्दराशिं-
गोविन्दो गोविचारणादपि च ॥ २१ ॥

कृष्शब्दः सत्ताऽर्थः तत्र शक्तः, कृष् सत्तायामित्यत्र क्विबन्तः सत्तावाचक इति कश्चित्, कृट् णश्च णकारश्च आनन्दात्मक आनन्दवाची, नन्द आनन्द इति धातोरेकदेशग्रहणादिति कश्चित्, ततो द्वन्द्वे कृतेऽर्शआद्यचि कृते च कृष्णः सदानन्द इत्यर्थः। प्रकारान्तरेण कृष्णशब्दं व्युत्पादयति भक्तेति भक्तानामघकर्षणात् पापपरिमार्जनात् कृष्णइत्यर्थः, भक्तादिकर्षणादिति पाठे आदिशब्देनाभक्तग्रहणं भक्तस्य कर्षणं स्वस्थाननयनम् अभक्तस्य कर्षणं नरकनयनमित्यर्थः। प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिमाह तद्वर्णेति कृष्णवर्णशरीरत्वात् कृष्णः मन्त्रमयशरीरस्य वाच्यवाचकयोरभेदेन विवक्षया। गोइत्यादि—गौर्ज्ञानं गोशब्दस्य वाचकत्वात् ज्ञानवाचकत्वात् तेन ज्ञानेनोपलभ्यते प्राप्यते ज्ञायते इति गोविन्दः, विदॢ लाभे इत्यस्य धातोः, प्रकारान्तरमाह

वेत्तीति गोशब्दः शब्दवाची विद ज्ञाने धातुः, गां शब्दराशिं शब्दसमुदायं मातृकां वेत्तीति गोविन्दः । प्रकारान्तरमाह—गोविचारणादपि चेति, गोशब्दो गोशब्दवाचक एव विद विचारणे धातुः गोविचारणाद् गोशब्दविचारणाद् गोविन्दः, अथ वा गाव इन्द्रियाणि तेषां विचारणाद् विशेषेषु प्रतिनियतविषयेषु प्रवर्तनाद्गोविन्दः, अथ वा गावः पशुविशेषा इति तथा च श्रुतिः "पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्चे" ति तेषां विशेषेषु पुण्यपापेषु चारणात् प्रवर्त्तनाद् गोविन्दः अथ वा गावः पशुविशेषाः तेषां रक्षणाद् गोविन्दः,अपि शब्दः चार्थे॥२०॥२१॥

इदानीं मन्त्रमुद्धरति—

एते अभिख्ये अनुक्रमत-
स्तुर्यविभक्त्या मन्त्रात् पूर्वं मन्मथबीजादथ पश्चात् ।
स्यातां चेदष्टादशार्णो-
मनुर्यो गुह्याद्गुह्यो वाञ्छितचिन्तामणिरेषः ॥२२॥

एते अभिख्ये नामनी कृष्णगोविन्दाख्ये अनुक्रमेण तुर्यविभक्त्या प्रत्येकं चतुर्थीविभक्त्या सह मन्त्रात् पूर्वोक्तदशाक्षरगोपालमन्त्राद् आदौ मन्मथबीजात् पश्चात् कामबीजानन्तरम् अथ चेद् यदि स्यातां भवतः तदा एषोऽष्टादशार्णो मन्त्रश्रेष्ठो भवति एतस्य बलादेव दशाक्षरेऽपि कामबीजसाहित्यं केचिदिच्छन्ति, कीदृशः गुह्याद् गुह्यः गुह्यादपि गुह्यः पुनः कीदृशः वाञ्छितस्य चिन्तामात्रेणाभीष्टप्रदइत्यर्थः ॥ २२ ॥

कृष्णादिकमप्याह—

पूर्वेति ।

पूर्वप्रदिष्टे मुनिदेवतेऽस्य
छन्दस्तु गायत्रमुशन्ति सन्तः ।
अङ्गानि मन्त्रार्णचतुश्चतुष्कै-
र्वर्मावसानानि युगार्णमस्त्रम् ॥ २३ ॥

अस्य मन्त्रस्य पूर्वप्रदिष्टे प्रथममन्त्रसंबन्धितया कथिते मुनिदेवते

बोद्धव्ये पुनः सन्तो गायत्रं छन्द उशन्ति, वदन्ति अङ्गानीति मन्त्रार्ण-चतुश्चतुष्कैः मन्त्रसंबन्धिवर्णानां चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैः कृत्वा षोडशाक्षरैर्वर्मावसानानि कवचान्तानि चत्वार्यङ्गानि भवन्ति अवशिष्टं-युगार्णं वर्णद्वयम् अस्त्राख्यमङ्गं भवति प्रयोगश्च क्लीं कृष्णाय हृदयाय नमः, गोविन्दाय शिरसे स्वाहा, गोपीजन शिखायै वषट्, वल्लभाय कवचाय हुं, स्वाहा अस्त्राय फट् ॥ २३ ॥

बीजादिकमाह—

बीजमिति ।

बीजं शक्तिः प्रकृति-
र्विनियोगश्चापि पूर्ववदमुष्य ।
पूर्वतरस्य मनोरथ
कथयामि न्यासमखिलसिद्धिकरम् ॥ २४ ॥

अमुष्यास्य मन्त्रस्य बीजं शक्तिः प्रकृतिर्विनियोगः पूर्वमन्त्रे यानि बीजादीनि कथितानि तान्यत्रापि ज्ञातव्यानीत्यर्थः, पूर्वतरस्येति अथानन्तरं पूर्वतरस्य मनोर्दशाक्षरगोपालमन्त्रस्याखिलसिद्धिकरं-समस्तसिद्धिदायकं न्यासं कथयामीति प्रतिज्ञा ॥ २४ ॥

अधुना न्यासक्रमं दशार्णस्य कथयति—

व्यापय्येति ।

व्यापय्याथो हस्तयोर्मन्त्रमन्त-
र्बाह्ये पार्श्वे ताररुद्धं बुधेन ।
न्यासो वर्णैस्तारयुग्मान्तरस्थै-
र्बिन्दूत्तंसैर्हार्दहृद्यैर्विधेयः ॥ २५ ॥

अथोऽनन्तरं बुधेन पण्डितेन वर्णैर्मूलमन्त्राक्षरैर्न्यासो विधेयः कार्य्यः किं कृत्वा मूलमन्त्रं हस्तयोरन्तर्मध्ये तथा हस्तयोरेव बाह्ये पृष्ठे तथा हस्तयोरेव पार्श्वे व्यापय्य व्यापकतया विन्यस्येत्यर्थः कीदृशं मन्त्रं ताररुद्धं प्रणवपुटितं कीदृशैर्वर्णैः तारयुग्मान्तरस्थैः प्रणवद्वयमध्यगतैः पुनः कीदृशैः बिन्दूत्तंसैः बिन्दुः शिरोऽलंकारो येषां-

ते तथा सानुस्वारैरित्यर्थः पुनःकीदृशैर्हार्दैर्हृद्यैः हार्देन नमःपदेन हृद्यैर्मनोज्ञैः सहितैरित्यर्थः प्रयोगश्च ॐगों ॐ नमः दक्षाङ्गुष्ठपर्वत्रये ॐपीं ॐनमः तर्जन्याम् इत्यादि ॐ लं ॐ नमो वामकनिष्ठिकायामित्यादि ॥ २५ ॥

उक्तवर्णन्यासस्थानमाह—

शाखा स्वित्यादिना ।

शाखासु त्रीणि पर्वाण्यधि दशसु पृथग्दक्षिणाङ्गुष्ठपूर्वं-
वामाङ्गुष्ठावसानं न्यसतु विमलधीः सृष्टिरुक्ता करस्था।
अङ्गुष्ठद्वन्द्वपूर्वा स्थितिरुभयकरे संहृतिर्वामपूर्वा
दक्षाङ्गुष्ठान्तिकैतत्त्रयमपि सृजतिस्थित्युपेतंचकार्यम् २६॥

दशसु शाखासु अङ्गुलीषु पृथक्कृत्वैकं त्रीणि पर्वाणि अधि पर्वत्रयं व्याप्य, त्रिपाठिनस्तु त्रीणि पर्वाणि इति पर्वत्रये अधीति उपरि अङ्गुल्यग्रे च पृथग् एकैकशः तथा च प्रथमपर्वणि ॐद्वितीये ॐतृतीये ॐअङ्गुल्यग्रे नमः इति एवमन्यत्रापीत्याहुः। दक्षिणाङ्गुष्ठपूर्वं प्रथमन्यासादौ यथा स्यात्तथा वामाङ्गुष्ठावसानं वामाङ्गुष्ठोऽवसाने न्यासान्ते यथा स्यादेवं विशदधीर्विमलबुद्धिर्न्यसतु एवं च करस्था सृष्टिरुक्ता करे सृष्टिन्यासप्रकार उक्त इत्यर्थः, अङ्गुष्ठद्वन्द्वपूर्वा स्थितिरुभयकरे हस्तद्वये, दक्षिणकरेऽङ्गुष्ठादिकनिष्ठासु विन्यस्य वामकरेऽप्यङ्गुष्ठादिकानिष्ठास्वङ्गुलिषु न्यसेदयं स्थितिन्यास उक्तः संहृतिर्वामपूर्वा दक्षेति संहृतिः संहारः वामाङ्गुष्ठपूर्वा दाक्षिणाङ्गुष्ठावसाना अयं च संहारन्यासउक्तः एतत्त्रयमपि सृष्टिस्थितिसंहारात्मकं त्रयमपि सृजतिस्थित्युपेतं कार्यएतन्न्यासकरणानन्तरमपि पुनरपरं सृष्टिस्थितिन्यासद्वयं कार्यं च सृष्ट्यादिन्यासपञ्चकं कार्यमित्यर्थः ॥ २६ ॥

ततः स्थितिक्रमाद् बुधो दशाङ्गकानि विन्यसेत् ।
तदङ्गपञ्चकं तथा विधिः समीरितः करे ॥ २७ ॥

तत इति। ततस्तदनन्तरं स्थितिक्रमात् स्थितिन्यासक्रमेण दश-

स्वङ्गुलीषु बुधः पण्डितः दशाङ्कानि पूर्वोक्तमन्त्रदशाङ्गानि विन्यसेत् तदङ्गपञ्चकं तथेति तथा तेन प्रकारेण स्थितिक्रमेण तदङ्गपञ्चकं पूर्वोक्तपञ्चकं पूर्वोक्ताङ्गपञ्चकं दशसु अङ्गुलीषु विन्यसेत् करन्यासजातमुपसंहरति विधिरिति एवं चायं विधिः प्रकारः करे हस्तद्वये समीरितः कथित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

मातृकान्यासविशेषं दर्शयन् तत्त्वन्यासं च क्रमेणाह—

पुटितैरिति ।

पुटितैर्मनुनाऽथ मातृकार्णै-
रभिविन्यस्य सबिन्दुभिः पुरोवत् ।
अनुसंहृतिसृष्टिमार्गभेदा-
द्दशतत्त्वानि च मन्त्रवर्णभाञ्जि ॥ २८ ॥

अथानन्तरमनुना दशार्णेन पुटितैर्मातृकाक्षरैः सबिन्दुभिः सानुस्वारैः पुरोवत् पूर्ववद्यथा पूर्वं ललाटादिषु न्यास एवमभिविन्यस्य अनु पश्चान्मातृकान्यासविशेषकरणानन्तरं वक्ष्यमाणानि दशतत्त्वानि विन्यसेत् कीदृशानि मन्त्रवर्णभाञ्जि मन्त्राक्षरयुक्तानि कथं दशतत्त्वानि विन्यसेत्तत्राह संहृतिसृष्टिमार्गभेदात् प्रथमं संहारक्रमेण तदनन्तरं सृष्टिक्रमेणेत्यर्थः ॥ २८ ॥

संहारसृष्टिप्रकारं दर्शयति—

संहृताविति ।

संहृतावनुगतो मनुवर्यः
सृष्टिवर्त्मनि भवेत्प्रतियातः ।
उद्धृतिः खलु पुरोक्तवदेषां-
न्यासकर्म कथयाम्यधुनाऽहम् ॥ २९ ॥

असौ मनुवर्यः मनुश्रेष्ठः संहृतौ संहारन्यासे अनुगतो यथैवास्ति तथैव सृष्टिमार्गे सृष्टिकरन्यासे प्रतियातो भवेत् तद्विपरीतो भवेद्, उद्धारप्रकारमाह उद्धृतिरिति एषां तत्त्वानां खलु-

निश्चयेन उद्धृतिरुद्धारः पूर्वोक्तवद् यथा पूर्वमुक्ततत्त्वन्यासे "नत्युपेतं भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेणे"त्येवंप्रकारेणेत्यर्थः, अधुना न्यासं कथयामीति सांप्रतं न्याससंबन्धितत्त्वनामकथनं तत्स्थानकथनं च करोमीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्त्वनामान्याह—

महीति ।

महीसलिलपावकानिलवियन्ति गर्वो महान्
पुनः प्रकृतिपूरुषौ पर इमानि तत्त्वान्यथ ।
पदान्धुहृदयास्यकान्यधि तु पञ्च मध्ये द्वयं-
त्रयं सकलगं ततो न्यसतु तद्विपर्यासतः ॥ ३० ॥

मही पृथिवी, सलिलं जलं, पावकः तेजः, अनिलो वायु,र्वियदाकाशः, गर्वोऽहङ्कारः, महान् महत्तत्त्वं, प्रकृतिः, पुरुषः, परश्च इमानि पृथिव्यादीनि तत्त्वानि तत्त्वपदवाच्यानि, न्यासस्थानमाह—अथेति, अथानन्तरं पञ्च तत्त्वानि पृथिव्यादीनि न्यसतु कुत्र पदान्धुहृदयास्यकान्यधि, पादयोः, अन्धौ लिङ्गे, हृदये, आस्ये मुखे, के शिरसि, अधि सप्तम्यर्थे मध्ये हृदये तत्त्वद्वयं, त्रयं सकलगं, सकलाङ्गव्यापकं ततस्तदनन्तरं तद्विपर्यासतः उक्तसंहारविपरीतरीत्या न्यसतु प्रयोगश्च ओङ्गौं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः इति पादद्वये इत्यारभ्य ओं हां नमः पराय परमात्मने नमः इत्यन्तः संहारः, ॐ हां नमः पराय परमात्मने नमः इत्यारभ्य ॐ गौं नमः पराय पृथिव्यात्मने नमः पादद्वये इति सृष्टिन्यासः । सृष्टिन्यासे त्रयं सर्वशरीरे, महदहङ्कारौ हृदि, आकाशः शिरसि, वाय्वग्निसलिलमह्यः मुखहृदयलिङ्गपादद्वयेषु, ज्ञेयाः । के चित्तु तत्त्वपदान्तर्भावेण न्यासमिच्छन्ति तच्चिन्त्यम् ॥ ३० ॥

गुप्ततमोऽयं न्यासः
संप्रोक्तस्तत्त्वदशकपरिक्लृप्तः ।
कार्योऽन्येष्वपि सद्भि-
र्गोपालमनुषु झटिति फलसिद्ध्यै ॥ ३१ ॥

गुप्ततमोऽयमिति । अयं प्रोक्तः कथितो न्यासः सद्भिः पण्डितैः

अन्येष्वपि गोपालमन्त्रेषु उद्धृतदशाक्षरव्यतिरिक्तेष्वपि कार्य्यः कीदृशः गुह्यतमः अतिशयेन गुप्तः पुनः कीदृशः तत्त्वदशकपरिक्लृप्तः तत्त्वानां दशकं तत्त्वदशकं तेन परिक्लृप्तः उद्घाटित इत्यर्थः किमर्थं झटिति फलसिद्ध्यै शीघ्रफलप्राप्त्यै ॥ ३१ ॥

न्यासान्तरमाह—

आकेशादिति ।

आकेशादापादन्दोर्भ्यां-
ध्रुवपुटितमथ मनुवरं न्यसेद्वपुषि ।
त्रिशो मूर्द्धन्यक्षणोः श्रुत्योर्घ्राणे
मुखहृदयजठरशिवजानुपत्सु तथाऽक्षराणि ॥३२॥

अथानन्तरं दोर्भ्यां हस्ताभ्यां ध्रुवपुटितं प्रणवपुटितं मनुवरं मन्त्रश्रेष्ठं दशाक्षरं गोपालमन्त्रम् आकेशादापादं केशादिपादपर्यन्तं त्रिशः त्रिवारं वपुषि देहे न्यसेत्, पादादारभ्य केशपर्यन्तं त्रिशः स्वदेहे विन्यसेदिति विद्याधराचार्यत्रिपाठिप्रभृतयः एतेषां मत आकेशादापादादिति पाठः । अधुना सृष्टिस्थितिसंहारक्रमेण मन्त्राक्षरन्यासमाह–मूर्द्धनीत्यादि—तथा दशाक्षराणि प्रणवपुटितानि मूर्द्धादिवक्ष्यमाणस्थानेषु विन्यसेत् न्यासस्थानान्याह–मूर्द्धनीति मूर्ध्नि चक्षुषोः उभयनेत्रे एकमेवाक्षरं श्रुतयोः कर्णयोः अत्राप्येकमेव घ्राणे नासायुग्मे तत्राप्येकमेव मुखं, हृदयं, जठरं, शिवं लिङ्गं, जानुद्वये एकम्, पादद्वये एकम्, एतेषु दशसु स्थानेषु दशाक्षराणि विन्यसेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

उक्ता सृष्टिः शिष्टैरेषा स्थितिरपि
मुनिभिरभिहिता हृदादिमुखान्तिका ।
संहारोऽङ्घ्र्यादिमूर्द्धान्तस्त्रितयमिति-
विरचयेच्च सृष्टिमनु स्थितिम् ॥ ३३ ॥

शिष्टैः आगमज्ञैः एषा सृष्टिरुक्तेत्यर्थः, स्थितिरपि स्थितिन्या-

सोऽपि मुनिभिर्नारदादिभिर्हृदयादिमुखान्तिका अभिहिता हृदयमारभ्य मुखपर्यन्तं कथिता, तत्र क्रमः हृदयजठरलिङ्गजानुपादमूर्द्धाक्षिश्रवणघ्राणमुखानीति संहारोऽङ्घ्र्यादिमूर्द्धान्तः कार्यः तत्र मन्त्राक्षराणि प्रतिलोमेन देयानीतीदन्त्रितयं विरचयतु अनु पश्चादेतत्रितयकरणानन्तरं पुनः सृष्टिं स्थितिं च विरचयतु तथा च पञ्च न्यासाः कार्य्या इत्यर्थः, प्रयोगस्तु गों नमः पीं नमः इत्यादि ॥ ३३ ॥

येषामाश्रमिणां यदन्तो न्यासस्तद्दर्शयति—

न्यास इति ।

न्यासः संहारान्तो मस्करिवैखानसेषु विहितोऽयम् ।
स्थित्यन्तो गृहमेधिषु सृष्ट्यन्तो वर्णिनामिति प्राहुः॥३४॥

अयं न्यासः मस्करिवैखानसेषु संहारान्तो विहितः मस्करी संन्यासी, वैखानसो वानप्रस्थः, तथा ताभ्यां न्यासत्रयंकार्यमित्यर्थः । गृहमेधिषु गृहस्थेषु अयं न्यासः स्थित्यन्तो विहितः तथा गृहस्थैः पञ्च न्यासाः कार्य्या इत्यर्थः । वर्णिनां ब्रह्मचारिणामयंन्यासः सृष्ट्यन्तो विहितः तथा च ब्रह्मचारिभिर्न्यासचतुष्टयंकार्यमित्यर्थः इति पूर्वोक्तमर्थजातं प्राहुः प्राचीना आगमज्ञा इति शेषः ॥ ३४ ॥

वैराग्येति ।

वैराग्ययुजि गृहस्थे संहारं केचिदाहुराचार्य्याः ।
सहजानौ वनवासिनि स्थितिं च विद्यार्थिनां सृष्टिम्॥३५॥

केचिदाचार्याः वैराग्ययुक्तगृहस्थे संहारान्तं न्यासमाहुः, किंच सहजानौ वनवासिनि सपत्नीके वानप्रस्थे स्थितिं स्थित्यन्तंन्यासमाहुः, तथा ब्रह्मचारिभिन्नानां विद्यार्थिनामपि सृष्टिं सृष्ट्यन्तंन्यासमाहुरित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्ताक्षरन्यासाङ्गुलिनियमं दर्शयति—

शिरसीत्यादिना ।

शिरसि विहिता मध्या सैवाक्ष्णि तर्जनिकाऽन्विता
श्रवसि रहिताङ्गुष्ठा ज्येष्ठाऽन्वितोपकनिष्ठिका ।

नासि च वदने सर्वाः सज्यायसी हृदि तर्जनी
प्रथमजयुता मध्या नाभौ श्रवोविहिता शिवे॥३६॥
ताएवाङ्गुलयो जान्वोः साङ्गुष्ठास्तु पदद्वये
स्थानार्णयोर्विनिमयो भवेन्नास्त्यङ्गुलिस्थानयोः॥३७॥

मध्या मध्यमाङ्गुलिः शिरसि मूर्ध्नि विहिता न्यासकरणत्वेन तथा च मध्यमाङ्गुल्या न्यासः शिरसि कार्य इत्यर्थः, सैव मध्या तर्जनिकाऽन्विताऽक्षिण नयनयुगले विहिता तथा च मध्यमातर्जनीभ्यामक्ष्णोर्न्यासः कार्यः, श्रवसि श्रोत्रयुगले रहिताङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठरहिता सर्वाङ्गुलयो विहिताः, नसि नासायुगले ज्येष्ठाऽन्विता अङ्गुष्ठयुक्ता उपकनिष्ठिका अनामिका विहिता, वदने सर्वाङ्गुलयो विहिताः, हृदि सज्यायसी ज्येष्ठासहिता साङ्गुष्ठतर्जनी विहिता, नाभौ जठरे नाभिपदेन जठरमुपलक्षितमिति विद्याधरः। नाभिपदस्य मुख्य एवार्थ इति लघुदीपिकाप्रभृतयः। प्रथमजयुता अङ्गुष्ठयुक्ता मध्यमा विहिता, शिवे लिङ्गे तथा विहिता यथा जठरे साङ्गुष्ठा मध्या तथेत्यर्थ इति केचित्। श्रवोविहिता शिव इति पाठे श्रोत्रयुगले या अङ्गुष्ठरहितास्ताः शिवे विहिता इत्यर्थः, जान्वोस्ता एवाङ्गुलयःअङ्गुष्ठेन रहिताः सर्वाङ्गुलय इत्यर्थः, पदद्वये साङ्गुष्ठाः सर्वाङ्गुलयो विहिताः। स्थानार्णयोरित्यादिना स्थानाक्षरयोर्विनिमयो विपर्ययो भवति यथा गीं सृष्टौ मूर्ध्नि, स्थितौ हृदये, संहृतौ पादयोर्न्यास इति एवमङ्गुलीस्थानयोर्विपर्ययो नास्ति, किं तु सृष्टौ स्थितौ संहृतौ वा यत्र स्थाने याऽङ्गुलिर्विहिता तयैवाङ्गुल्या तत्र स्थाने न्यासः कार्य इत्यर्थः॥३६॥३७॥

इदानीं विभूतिपञ्जरन्यासमाह—

वच्मीति।

वच्म्यथपरं न्यासवरं-
भूत्यभिधं भूतिकरम्।
मन्त्रदशावृत्तिमयं-
गुप्ततमं मन्त्रिवरैः॥ ३८॥

अपरं भूत्यभिधं भूतिरिति नाम यस्य तं भूतिनामकं वच्मि कथ-

यामि कीदृशं न्यासवरं न्यासश्रेष्ठमित्यर्थः पुनः भूतिकरम् ऐश्वर्य्यकरं पुनः मन्त्रदशावृत्तिमयं मन्त्रस्य दशावरणघटितं पुनः मन्त्रिवरैः साधकश्रेष्ठैर्गुप्ततममतिगुह्यम् ॥ ३८ ॥

न्यासस्थानमाह—

आधारेत्यादिना।

आधारध्वजनाभिहृद्गलमुखांसोरुद्वये कन्धरा-
नाभ्योः कुक्षिहृदोरुरोजयुगले पार्श्वापरश्रोणिषु।
कास्याक्षिश्रुतिनःकपोलकरपत्सन्ध्यग्रशाखासु के
तत्प्राच्यादिदिशासु मूर्ध्नि सकले दोष्णोश्च सक्थ्नो-
स्तथा ॥ ३९ ॥

शिरोऽक्ष्यास्यकण्ठाख्यहृत्तुन्दकन्दा-
न्धुजानुप्रपत्स्वित्थमर्णान्मनून्थान्।
न्यसेच्छ्रोत्रगण्डांसवक्षोजपार्श्व-
स्फिगूरुस्थलीजानुजङ्घाङ्घ्रियुक्षु ॥ ४० ॥

आधारो वृषणस्याधस्त्रिकोणं मूलाधारस्थानं, ध्वजो लिङ्गं, नाभिः, हृदयं, गलः, मुखम्, अंसोरुद्वयम्, एतेष्वेकावृत्तिः कन्धरा घाटा, कंधरा कण्ठ इति लघुदीपिकाकारः, नाभिकुक्षिहृदयम् उरोजयुगलं स्तनद्वयं, पार्श्वेति पार्श्वयुगम्, अपरं पृष्ठदेशः, श्रोणिर्जघनदेशः, श्रोणिः कटिः, अपरं श्रोण्याः अपरभाग, इति त्रिपाठिनः, एतेषु द्वितीयावृत्तिः कं शिरः, आस्यं मुखम्, अक्षिणी नेत्रयुगलं, श्रुती श्रवणद्वयं, नःइति नासिकाद्वयम्, कपोलद्वयमेतेषु तृतीयावृत्तिः, करपदेति करपदयोः प्रत्येकं सन्धिचतुष्टयं सन्धिष्वङ्गुल्यग्रेषु अङ्गुलीषु च, अत्र दक्षिणकरे चतुर्थावृत्तिः, एवं वामकरे पञ्चमावृत्तिः, इति पक्षद्वयं च, विद्याधरस्तु करयोरेकावृत्तिः पादयोरेकावृत्तिरित्याह, तच्चिन्त्यं, मूलग्रन्थात्तथाऽप्रतीतेः, पादयोः सन्धिष्वङ्गुल्यग्रेष्वङ्गुलीषु च, अत्रापि दक्षिणपादे षष्ठावृत्तिः, वामपादे सप्तमावृत्तिः, अत एव हस्तपादयोर्न्यासचतुष्टयमिति त्रिपाठिनः, के मस्तकमध्ये तत्प्राच्यादिदिशासु मस्तकपूर्वादिचतुर्दिक्षु सकले मूर्ध्नि सकले मस्तके प्रादक्षिण्येन व्यापकतया दोष्णो-

श्च बाहुयुगे तथा सक्थ्नोरूरुमूलस्याधिष्ठानयोर्मध्यप्रदेशयोः एतेष्वष्टमावृत्तिः, मस्तकस्य पूर्वादिदिशास्वेकावृत्तिः, एकावृत्तिर्मूर्द्धादिष्विति विद्याधराचार्य्याः, तच्चिन्त्यं, तथापदस्वरसात् शिरःप्रभृतिष्वेकावृत्तिप्रतीतेः। शिरो मस्तकम्, अक्षीति नेत्रयुगलम्, आस्यं मुखं, कण्ठं, हृदयं, तुन्दमुदरं, कन्दो मूलाधारः, स्वाधिष्ठानमिति त्रिपाठिनः, अन्धु लिङ्गं, जानु, प्रपदिति पादयुगलं तेषु, एतेषु नवमावृत्तिः श्रोत्रयुगले गण्डयुगले, अंसयुगले, स्तनयुगले, पार्श्वयुगले, स्फिग्युगले नितम्बयुगले, एवमूरुजानुजङ्घाऽङ्घ्रियुगले, एतेषु दशमावृत्तिः इत्थमनेन प्रकारेण मनूत्थान् मन्त्रसम्बन्धिनो वर्णान् न्यसेत्, प्रयोगश्च गों नमः मूलाधारे, पीं नमः लिङ्गे, जं नमः नाभौ, इत्यादि ॥३९॥४०॥

न्यासफलमाह—

इतीति।

इति कथितं विभूतिपञ्जरं सकलसुखार्थधर्ममोक्षदम्।
नरतरुणीमनोऽनुरञ्जनं हरिचरणाब्जभक्तिवर्द्धनम्॥४१॥

अनेन प्रकारेण विभूतिपञ्जरं कथितं कीदृशं सकलसुखार्थधर्ममोक्षदं पुरुषार्थचतुष्टयप्रदं पुनः नरतरुणीमनोरञ्जनं पुरुषनारीचित्ताह्लादकं न केवलं सर्वानुरञ्जनम्, अपि तु हरिचरणाब्जे भक्तिवर्द्धनम् ॥ ४१ ॥

मूर्त्तिपञ्जरन्यासमाह—

स्फूर्त्तय इति।

स्फूर्तयेऽथास्य मन्त्रस्य कीर्त्यते मूर्त्तिपञ्जरम्।
आर्त्तिग्रहविषारिघ्नं कीर्त्तिश्रीकान्तिपुष्टिदम्॥ ४२ ॥

अथानन्तरम् अस्य दशाक्षरमन्त्रस्य स्फूर्त्तये उद्दीपनाय मूर्त्तिपञ्जरं कीर्त्यते किम्भूतम् आर्त्तिः पीडा, ग्रहो ग्रहजनितमशुभं, विषं स्थावरं जङ्गमं च, अरिः शत्रुः, तान् हन्तीत्यर्थः पुनः कीदृशङ्कीर्त्यादिदं कीर्तिः प्रख्यातिः, श्रीः सम्पत्तिः, सौन्दर्यं, पुष्टि, बलं प्रददातीति तथा ॥ ४२ ॥

अधुना न्यासमुद्धरति—

केशवादीति ।

केशवादियुगषट्कमूर्त्तिभि-
र्धातृपूर्वमिहिरान्नमोऽन्तकान् ।
द्वादशाक्षरभवाक्षरैः स्वरैः
क्लीबवर्णरहितैः क्रमान्न्यसेत् ॥ ४३ ॥

केशवादिभिः पूर्वोक्तयुगषट्कमूर्त्तिभिः सह धातृपूर्वमिहिरान् धाता पूर्वं आदौ येषु मिहिरेषु आदित्येषु वक्ष्यमाणेषु ते धातृपूर्वमिहिरास्तान् क्रमेण न्यसतु कीदृशान् नमोऽन्तकान् नमःपदान्तान् पुनः कैः सह द्वादशाक्षरभवाक्षरैर्वक्ष्यमाणद्वादशाक्षरमन्त्रसम्बन्धिभिर्द्वादशाक्षरैः सह, तथा क्लीबवर्णरहितैः ऋॠऌॡतत्त्रयरहितैः स्वरैरकारादिभिः सह, एतदुक्तं भवति आदौ स्वराः ततो द्वादशाक्षरभवाक्षराणि ततः केशवादिमूर्त्तयः ततः धातृप्रभृतयः ततो नमःपदमिति, प्रयोगस्तु ओं अं ओं केशवधातृभ्यां नमः, ओं अं ओं केशवधात्रे नम इति त्रिपाठिनः ॥ ४३ ॥

अथ मूर्त्तिपञ्जरन्यासे न्यासस्थानमाह—

भालोदरेति ।

भालोदरहृद्गलकूपतले वामेतरपार्श्वभुजान्तगले ।
वामत्रयपृष्ठककुत्सु तथा मूर्द्धन्यनु षड्युगवर्णमनुम् ॥ ४४ ॥

भाले ललाटे, उदरे हृदये, गलकूपतले कण्ठे, वामेतरेति वामादितरद् दक्षिणं दक्षिणपार्श्वे भुजान्ते गले चेति, वामत्रये वामपार्श्वे वामभुजान्ते गले च, पृष्ठे ककुदि, अथानन्तरम्, अन्वितिपाठे ऽप्ययमेव बोद्धव्यः तथा तेन प्रकारेण मूर्ध्नि षड्युगवर्णमनुं द्वादशाक्षरमन्त्रंन्यसेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

मस्तके सम्पूर्णमन्त्रन्यासस्य प्रयोजनमाह—

चैतन्येति ।

चैतन्यामृतवपुरर्ककोटितेजा-
मूर्द्धस्थो वपुरखिलं सवासुदेवः ।

औधस्यं सुविमलपाथसीव सिक्तं-
व्याप्नोति प्रकटितमन्त्रवर्णकीर्णम् ॥ ४५ ॥

स प्रसिद्धो वासुदेवो मूर्द्धस्थो मस्तकस्थः सन् अखिलं-समस्तं वपुः शरीरं व्याप्नोति स्वतेजसेत्यर्थः, किम्भूतो वासुदेवः चैतन्यामृतं तदेव वपुर्यस्य स तथा, यद्वा चैतन्यं स्वप्रकाशम् अमृतं सुखं तथा च स्वप्रकाशानन्दरूपइत्यर्थः, अथ वा चैतन्यं ज्ञानं-तेन यदमृतं मोक्षस्तदेव वपुर्यस्य स तथा, पुनः कीदृशः अर्ककोटिरिव तेजो यस्य सः तथा, वपुः किम्भूतं प्रकटितमन्त्रवर्णकीर्णं-प्रकटिता ये मन्त्रवर्णा द्वादशाक्षरोद्गताः तैराकीर्णं व्याप्तं, किमिव सुविमलपाथसि सुनिर्मले जले सिक्तं निक्षिप्तमौधस्यं दुग्धमिव ॥४५॥

शरीरन्यासजातमुपसंहरति—

सृष्टिस्थिती इति ।

सृष्टिस्थिती दशपञ्चाङ्गयुग्मं-
मुन्यादिकत्रितयं कास्यहृत्सु ।
विन्यस्यतु ग्रथयित्वा च मुद्रा-
भूयो दिशां दशकं बन्धनीयम् ॥ ४६ ॥

मूर्त्तिपञ्जरस्य पूर्वकृत्यन्दर्शयति सृष्टिस्थिती इत्यादि इति रुद्रधरः, तच्चिन्त्यं, तत्र प्रमाणाभावात्, मूर्द्धन्यक्षणोरित्यादिना पूर्वमुक्ते सृष्टिस्थिती पुनः स्वदेहे विन्यस्य तथा दशपञ्चाङ्गयुग्मं दशाङ्गं पञ्चाङ्गं च विन्यस्य; ऋष्यादित्रितयं कास्यहृत्सु विन्यसेदित्यर्थः, वक्ष्यमाणमुद्रां ग्रथयित्वा बद्ध्वा भूयः पुनरपि दिशां दशकं बन्धनीयम् ॐ सुदर्शनायास्त्राय फट् इत्यनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रोद्धारमाह—

तारमित्यादिना ।

तारं हार्दं विश्वमूर्त्तिश्च शार्ङ्गी
मांसान्तस्ते वायमध्ये सुदेवाः ।

षड्द्वन्द्वार्णो मन्त्रवर्य्यः स उक्तः
साक्षाद् द्वारं मोक्षपुर्याः सुगम्यम् ॥ ४७ ॥

तारं प्रणवं, हार्दं हृदयं नमः इति यावद्, विश्वमूर्त्तिर्भकारः शार्ङ्गी गकारः, मांसान्ते मांसो लकारः तस्यान्तो वकार इति, ते इति स्वरूपं, वा इति स्वरूपं, य इति स्वरूपं, तयोर्वाययोर्मध्ये सुदेवाः सुदेवेत्यक्षरत्रयं, तथा च ओं नमो भगवते वासुदेवायेति प्रसिद्धः षड्द्वन्द्वार्णो मन्त्रवर्यः द्वादशाक्षरो मन्त्रश्रेष्ठ उक्तः कथितः कीदृशः मोक्षपुर्याः साक्षादव्यवधानेन सुगम्यं द्वारं सुगम उपाय-इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

द्वादशाक्षरादित्यान् दर्शयति—

धात्रर्यमेत्यादिना ।

धात्रर्यममित्राख्या वरुणांशुभगा विवस्वदिन्द्रयुताः ।
पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ताः ॥४८॥

धाता अर्यमा मित्रः वरुणः अंशुः भगः विवस्वान् इन्द्रः पूषा पर्जन्यः त्वष्टा विष्णुरेते द्वादश भानवः प्रोक्ताः कथिताः ॥ ४८ ॥

अधुनाऽष्टादशाक्षरमन्त्रन्यासमाह—

अथ तु युगेत्यादि ।

अथ तु युगरन्ध्रार्णस्याहं मनोर्न्यसनं ब्रुवे
रचयतु करद्वन्द्वे पञ्चाङ्गमङ्गुलिपञ्चके ।
तनुमनुमनुं व्यापय्याथ त्रिशः प्रणवं सकृन्-
मनुजलिपयो न्यास्या भूयः पदानि च सादरम्॥४९॥

अनन्तरं पुनर्युगरन्ध्रार्णस्य युगरन्ध्रे राजदन्तत्वाद् रन्ध्र-शब्दस्य परनिपातः, युगरन्ध्रम् अक्षराणां यत्र स युगरन्ध्रार्णः तस्य, रन्ध्रं नव, तथा चाष्टादशाक्षरस्य मनोर्मन्त्रस्याहं न्यसनं न्यासं ब्रुवे कथयामीति प्रतिज्ञा, करद्वये अङ्गुलीपञ्चके पञ्चाङ्गं-पूर्वोक्तमन्त्राक्षरैः परिक्लृप्तं करन्यासं कुर्यात् कनिष्ठायाम् अस्त्रन्यासो द्रष्टव्यः, अथानन्तरं तनुम् अनु अनुलक्षीकृत्य त्रिशः त्रिवारं-

मन्त्रं व्यापय्य व्यापकतया विन्यस्य पुनः प्रणवं सकृदेकवारं विन्यस्य अनन्तरं मनुजलिपयो न्यास्या मन्त्राक्षराणि न्यसतु भूयोऽनन्तरं सादरं यथा स्यादेवं पदानि पञ्च पदानि न्यास्यानि ॥ ४९ ॥

मन्त्राक्षरन्यासस्थानमाह--

कचभुवीति ।

कचभुवि ललाटे भ्रूयुग्मान्तरे श्रवणाक्षिणो-
र्युगलवदनग्रीवाहृन्नाभिकट्युभयान्धुषु ।
न्यसतु शितधीर्जान्वङ्घ्र्योरक्षरान् शिरसि ध्रुवं-
नयनमुखहृद्गुह्याङ्घ्रिष्वर्पयेत् पदपञ्चकम् ॥ ५० ॥

कचस्य केशस्य भूरुत्पत्तिस्थानं शिरः तत्र, ललाटे, भ्रूयुग्मान्तरे भ्रूमध्ये, श्रवणाक्ष्णोर्युगले, नो नासिकायुगले च, वदने, ग्रीवायां, हृदि, नाभौ, कट्युभये, वामकटिर्दक्षिणकटिश्च, अन्धौ लिङ्गे, एतेषु तथा जान्वङ्घ्र्योश्च शितधिर्निर्मलमतिः अक्षराणि मन्त्रसम्बन्धीनि न्यसतु अत्र जान्वोरेकमक्षरं न्यसेत्, अङ्घ्र्योरेकमक्षरं न्यसेत, तथा शिरसि मस्तके ध्रुवं न्यसेत्, पदपञ्चकन्यासस्थानान्याह- नयनेति, नयनयुगलं मुखं हृदयं गुह्यमङ्घ्रिश्च एतेषु मन्त्रसम्बन्धि पदपञ्चकं क्लीमित्येकम्, अन्यानि स्पष्टानि अर्पयेद् न्यसेत् ॥ ५० ॥

पञ्चाङ्गानीति ।

पञ्चाङ्गानि न्यस्येद् भूयो-
मुन्यादीनप्यन्यत्सर्वम् ।
तुल्यं पूर्वेणाथो वक्ष्ये
मुद्रा बन्ध्या मन्वोर्याः स्युः ॥ ५१ ॥

पञ्चाङ्गानि भूयः पुनरपि शरीरे न्यसेत्, तथा मुन्यादीन् ऋष्यादीन्, अन्यत्सर्वं केशवादिजातं पूर्वेण तुल्यं समानमेव, अत्र दशतत्त्वादिन्यासेषु मन्त्रस्य द्विरावृत्तिविशेष इति लघुदीपिकाकारः,

अथोऽनन्तरं मन्वोर्दशाक्षराष्टादशाक्षरयोर्या मुद्रा बन्ध्या बन्धनीयाः स्युर्भवेयुस्ता मुद्रा वक्ष्ये कथयामि ॥ ५१ ॥

हृदयाद्यङ्गन्यासमुद्राः प्रदर्शयति—

अनङ्गुष्ठा इत्यादि ।

अनङ्गुष्ठा ऋजवो हस्तशाखा-
भवेन्मुद्रा हृदये शीर्षके च ।
अधोऽङ्गुष्ठा खलु मुष्टिः शिखायां-
करद्वन्द्वाङ्गुलयो वर्माणि स्युः ॥ ५२ ॥
नाराचमुष्ट्युद्गतबाहुयुग्म-
काङ्गुष्ठतर्जन्युदितो ध्वनिस्तु ।
विष्वग्विषक्तः कथिताऽस्त्रमुद्रा
यत्राक्षिणी तर्जनीमध्यमे तु ॥ ५३ ॥

अनङ्गुष्ठा अङ्गुष्ठरहिता ऋजवोऽवक्रा हस्तशाखाः हस्ताङ्गुलयः हृदये मुद्रा भवेत्, शीर्षके च शिरसि ता एव मुद्रा ज्ञेयाः, खलु निश्चये अधोऽङ्गुष्ठा मुष्टिः अधोऽङ्गुष्ठो यस्यां मुष्टौ एवं कृता मुष्टिः शिखायां मुद्र भवेद्, वर्मणि कवचे करद्वन्द्वाङ्गुलयः स्युः मुद्रापदवाच्या भवन्ति । ध्वनिः शब्दोऽस्त्रमुद्रा कथिता किंभूतो ध्वनिः नाराचवद्बाणवद् मुष्ट्योद्गतो यो बाहुस्तस्य युग्मकं द्वयं तस्याङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां करणाभ्यामुदितः पुनः कीदृशः विष्वग् दशदिक्षु विषक्तः विस्तीर्णः यत्र मन्त्रेऽक्षिणी भवतः नेत्राङ्गमस्ति तत्र तर्जनीमध्यमे मिलिते मुद्रा ॥५२॥५३॥

वेणुमुद्रामाह—

ओष्ठ इति ।

ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठो लग्नस्तस्य कनिष्ठिका ।
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तत्कनिष्ठा प्रसारिता ॥५४॥
तर्जनीमध्यमाऽनामाः किञ्चित्संकुच्य चालिताः ।
वेणुमुद्रेह कथिता सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५५ ॥

वामहस्ताङ्गुष्ठोऽधरे लग्न इति संबन्धः कार्य,स्तस्य वामह-

स्तस्य या कनिष्ठिका पञ्चमी अङ्गुली सा दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठे संबद्धा कार्या, तत्कनिष्ठिका दक्षिणहस्तकनिष्ठिका प्रसारिता अकुटिला कार्या उभयहस्ततर्जनीमध्यमाऽनामिकाः किंचित्संकुच्य चालिताश्चालनीया, इत्थमिह शास्त्रे वेणुमुद्रा कथिता सुगुप्ता ग्रन्थान्तरे ऽत्यन्तगुप्ता यतो हरेः परमेश्वरस्य श्रीकृष्णस्य प्रेयसी वल्लभा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

नोच्यन्त इति ।

नोच्यन्तेऽत्र प्रसिद्धत्वा-
न्मालाश्रीवत्सकौस्तुभाः ।
उच्यतेऽच्युतमुद्राणां-
मुद्रा बिल्वफलाकृतिः ॥ ५६ ॥

मालाश्रीवत्सकौस्तुभमुद्राः प्रसिद्धत्वान्नोच्यन्ते मया ग्रन्थकर्त्राऽप्रसिद्धमिह प्रकाश्यत इति शेषः, अत एव गले वनमालाऽभिनयनं वनमालामुद्रा, उत्तानितवामतर्जनीकनिष्ठोपरि अधोमुखदक्षिणकरकनिष्ठिकातर्जनीके संयोज्य दक्षिणकरानामिकामध्यमाङ्गुलीद्वयं वामकराङ्गुष्ठोपरि कृत्वा वामकरमध्यमोपकनिष्ठिके दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठस्याधः कुर्यादेषा श्रीवत्समुद्रा, वामकनिष्ठिकया दक्षिणकनिष्ठिकां निष्पीड्य वामानामिकया दक्षिणतर्जनीं निष्पीड्य शिष्टवामाङ्गुलीत्रयम् उपरि कृत्वा वामतर्जनीसहितदक्षिणहस्ताङ्गुलित्रयमुखमेकत्र योजयेदेषा कौस्तुभमुद्रा ॥ ५६ ॥

बिल्वमुद्रामाह—

अङ्गुष्ठमिति ।

अङ्गुष्ठं वाममुद्दण्डितमितरकराङ्गुष्ठकेनाथ बध्वा
तस्याग्रं पीडयित्वाऽङ्गुलिभिरपि तथा वामहस्ताङ्गुलीभिः।
बध्वा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्व्याहरन्मारबीजं-
बिल्वाख्या मुद्रिकैषा स्फुटमिह कथिता गोपनीया
विधिज्ञैः ॥ ५७ ॥

वामाङ्गुष्ठम् उद्दण्डितं दण्डाकारम् ऊर्ध्वं कृत्वाऽधः कर्तव्यं तथाऽ

ऽनन्तरम् इतरकराङ्गुष्ठेन बद्धा तस्य च पीठे दक्षिणकराङ्गुष्ठास्तिर्यङ्कार्य इत्यर्थः तस्याग्रं दक्षिणकराङ्गुष्ठाग्रमङ्गुलिभिः पीडयित्वा धृत्वा ता अपि दक्षिणकराङ्गुलयोऽपि वामहस्ताङ्गुलीभिर्गाढं यथा स्यादेवं बद्धा विमलधीः शुद्धबुद्धिः हृदि हृदये स्थापयेत् मारबीजं कामबीजं व्याहरन् उच्चारयन् इत्थं विल्वाख्या एषा स्फुटं व्यक्तं यथास्यादेवमिह शास्त्रे कथिता विधिज्ञैः प्रकारज्ञैर्गोपनीया ॥ ५७ ॥

एतस्याः फलमाह—

मन इति।

मनोवाणीदेहैर्यदिह च पुरा वाऽपि विहितं-
ह्यमत्या मत्या वा तदखिलमसौ दुष्कृतिचयम्।
इमां मुद्रां जानन् क्षपयति नरस्तं सुरगणा-
नमन्त्यस्याधीना भवति सततं सर्वजनता ॥ ५८ ॥

असौ नरः मनुष्यः इमां मुद्रां जानन् तदखिलं संपूर्णं दुष्कृतिचयं पापराशिं क्षपयति दूरीकरोति यन्मनसा वाचा देहेनाऽमत्याऽज्ञानेन मत्या ज्ञानेन वा दिवारात्रिविहितं दिवसे रात्रौ वा कृतं "यदिह च पुरा वापि विहित"मिति पाठे इह जन्मनि जन्मान्तरे वा विहितमित्यर्थः न केवलं पापं दूरीकरोति अपि तु सुरगणा देवा नमन्ति तथा अस्य मुद्राकर्तुः सततं सर्वदा सर्वजनसमूहो वश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अस्त्रमन्त्रमाह—

प्रणवेति।

प्रणवहृदोरवसाने सचतुर्थि सुदर्शनं तथाऽस्त्रपदं च।
उक्त्वा फडन्तममुना कलयेन्मनुनाऽस्त्रमुद्रया दशहरितः ॥ ५९ ॥

प्रणव ओंकारः हृत् नमः एतयोरवसानेऽन्ते सचतुर्थिसुदर्शनं चतुर्थीविभक्तिसहितं सुदर्शनमिति पदम् एतस्यान्ते तथाऽस्त्रपदं चतुर्थ्यन्तमस्त्रपदं पुनः कीदृक् फडन्तम् फट्शब्दान्तमुक्त्वाऽमुना

मनुना अनेन मन्त्रेण अस्त्रमुद्रया दश हरितः कल्पयेत् दशदिग्बन्धनं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्राक्कृतं न्यासजातमुपसंहरन् अग्रिमपटले वक्ष्यमाणं ध्यानं सूचयति—

इतीति ।

इति विधाय समस्तविधिं जग-
ज्जनिविनाशविधानविशारदम् ।
श्रुतिविमृग्यमजं मनुविग्रहं-
स्मरतु गोपवधूजनवल्लभम् ॥ ६० ॥

इति श्रीकेशवाचार्यविरचितायां क्रमदीपिकायां
द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

इत्यनेन प्रकारेण समस्तविधिं पूर्वोक्तमखिलन्यासादिकं विधाय निर्वर्त्य गोपवधूजनवल्लभं कृष्णं स्मरतु चिन्तयतु कीदृशं कृष्णं जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकरणदक्षं पुनः कीदृशं श्रुतिविमृग्यमुपनिषद्गम्यं पुनः कीदृशं अजम् उत्पत्तिरहितम् पुनः कीदृशं मनुविग्रहं मनुशरीरमित्यर्थः ॥ ६० ॥

इति क्रमदीपिकायां द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

इदानीं मन्त्रद्वयसाधारणं देवताध्यानमाह—

अथेति ।

अथ प्रकटसौरभोद्गलितसन्मधूत्फुल्लस-
त्प्रसूननवपल्लवप्रकरनम्रशाखैर्द्रुमैः ।
प्रफुल्लनवमञ्जरीललितवल्लरीचेष्टितैः
स्मरेच्छिशिरितं शिवं शितमतिस्तु बृन्दावनम् ॥ १ ॥

अथानन्तरं शितमतिर्निर्मलमतिः बृन्दावनं स्मरेच्चिन्तयेत् किम्भूतं द्रुमैर्वृक्षैः शिशिरितं शीतलीकृतं द्रुमैः कीदृशैः प्रकटेति उद्भटसौरभम् । अथ च उद्गलितो माध्वीको मधु यस्मिन् तत् अथ

च उत्फुल्लं प्रफुल्लं अथ च सद्देदीप्यमानमेतादृशं प्रसूनं पुष्पं तथा नवपल्लवः अनयोर्यः प्रकरः समूहस्तेन नम्राः शाखा येषां ते तथा तैः, प्रकटसौरभाकुलितमत्तभृङ्गोल्लसत्प्रसूनेति पाठे प्रकटसौरभेणाकुलितं सर्वतो व्याप्तम् अथ च मत्तभृङ्गोल्लसन्मत्तभ्रमरेण शोभमानमेतादृशं यत्प्रसूनमित्यर्थः पुनः कीदृशैः प्रफुल्ला विकासिता या नवमञ्जरी तया ललिता मनोहरा या वल्लरी लताप्रशाखातस्याश्चेष्टितं चलनं येषु तैः पुनः कीदृशं शिवं कल्याणप्रदम् ॥ १ ॥

विकाशीति—

विकासिसुमनोरसास्वदनमञ्जुलैः सञ्चर-
च्छिलीमुखमुखोद्गतैर्मुखरितान्तरं झङ्कृतैः ।
कपोतशुकसारिकापरभृतादिभिः पत्रिभि—
र्विराणितमितस्ततो भुजगशत्रुनृत्याकुलम् ॥ २ ॥

पुनःकीदृशं वृन्दावनं झङ्कृतैः शब्दविशेषैर्मुखरितान्तरं शब्दायमानाभ्यन्तरं कीदृशैः झङ्कृतैः विकाशिन्याः प्रफुल्लायाः सुमनसः पुष्पस्य यो रसः मधु तस्य यदास्वादनम् अवलेहनं तेन मञ्जुलैर्मनोहरैः पुनःकीदृशैः सञ्चरेति सञ्चरन्तो भ्रमन्तो ये शिलीमुखा भ्रमरास्तेषां मुखेभ्य उद्गतैः समुत्थितैः पुनः कीदृशं वृन्दावनं कपोतेति पारावतशुकशारिकाकोकिलप्रभृतिभिः पक्षिभिरितस्ततो विराणितं शब्दायितं पुनःकीदृशं भुजगशत्रुर्मयूरस्तस्य नृत्येनाकुलं व्याप्तम् ॥ २ ॥

कलिन्देति—

कलिन्ददुहितुश्चलल्लहरिविप्रुषां वाहिभि-
र्विनिद्रसरसीरुहोदररजश्चयोद्धूसरैः ।
प्रदीपितमनोभवव्रजविलासिनीवाससां ।
विलोलनपरैर्निषेवितमनारतं मारुतैः ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशं मारुतैर्वायुभिः अनारतं सर्वदा निषेवितं कीदृशैर्मारुतैः कलिन्देति कालिन्दद्वाहितुर्यमुनायाः चलन्त्यो या लहर्य्यःतासां

या विप्रुषो जलविन्दवः तासां वाहिभिः एतेन वायोः शैत्यमुक्तं पुनः कीदृशैः विनिद्रेति विनिद्रं प्रफुल्लं यत्सरसीरुहं पद्मं तस्य यदुदरम् अभ्यन्तरं तत्र यो रजश्चयो धूलिसमूहः तेन उद्धूसरैः एतेन सौरभ्यमुक्तं पुनःकीदृशैः प्रदीपितेति प्रदीपितोऽतिशयितो मनोभवः कामो यासां व्रजविलासिनीनाङ्गोपसुन्दरीणां तासां यानि वासांसि वस्त्राणि तेषां विलोलनपरैः चालनाशक्तैः एतेन मान्द्यमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्रवालेति--

प्रवालनवपल्लवं मरकतच्छदं वज्रमौ—
क्तिकप्रकरकोरकं कमलरागनानाफलम् ।
स्थविष्ठमखिलर्तुभिः सततसेवितं कामदं—
तदन्तरपि कल्पकाङ्घ्रिपमुदश्चितं चिन्तयेत् ॥४॥

तदन्तरापि वृन्दावनमध्ये कल्पकाङ्घ्रिपमपि चिन्तयेत् कीदृशं उदश्चितम् उच्छ्रितं पुनः कीदृशं स्थविष्ठं स्थूलतरं पुनःकीदृशं प्रवालोविद्रुमः स एव नवपल्लवः किसलयं यस्य तं पुनः कीदृशं मरकतो यो मणिविशेषः स एव छदं पत्रं यस्य तं पुनः कीदृशं वज्रं हीरकं मौक्तिकं मुक्ता-

अनयोर्यः प्रकरः समूहः स एव कोरकः पुष्पकलिका यत्र तं पुनः कीदृशं कमलरागः पद्मरागमणिः स एव नाना वहुविधं फलं यत्र तं पुनः कीदृशम् अखिलैर्ऋतुभिः षड्भिरपि ऋतुभिः सततं सेवितं सदापरिगृहीतम् एतेन सर्व्वपुष्पान्वितत्वं दर्शितं पुनःकीदृशं कामदम् आकाङ्क्षितप्रदम् ॥ ४ ॥

सुहेमेति ।

सुहेमशिखराचलेऽप्युदितभानुवद्भास्वरा-
मधोऽस्य कनकस्थलीममृतशीकरासारिणः ।
प्रदीप्तमणिकुट्टिमां कुसुमरेणुपुञ्जोज्ज्वलां—
स्मरेत्पुनरतन्द्रितो विगतषट्तरङ्गां बुधः ॥ ५ ॥

बुधः पण्डितः अतन्द्रितः निरालस्यः आलस्यरहितः सन् अ-

स्य कल्पवृक्षस्याधस्तात् कनकस्थलीं सुवर्णमयीं भूमिं पुनः स्मरेत् चिन्तयेत् किम्भूतां सुहेमेति शोभमाना सुवर्णशृङ्गपंक्तिर्यस्य । तथा तस्मादुदयाचलादुदितभानुवत् प्रकटितसूर्यवत् भास्वरां देदीप्यमानां सुहेमशिखराचलेप्युदितेति पाठे शोभनं हेमशृङ्गं यत्र अचले पर्वते तस्मिन् अपिशब्दो भिन्नक्रमः कनकस्थलीमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यम् अस्य कीदृशस्य अमृतेति अमृतस्य यः शीकरः कणस्तस्यासारो यः समूहः पतनं तच्छालि यथा स्यात्तथा तस्यामृतकणसमूहसंवर्षिणः कीदृशीं प्रदीप्तैः दीप्यमानमणिभिः पद्मरागादिभिः बद्धभूमिं पुनः कीदृशीं कुसुमेति कुसुमरेणुपुञ्जैरुज्ज्वलां पुनः कीदृशीं विगतेति विगता दूरीभूता षट्तरङ्गाः कामक्रोधादयः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो वा यस्यास्तां ॥ ५ ॥

तद्रत्नेति ।

तद्रत्नकुट्टिमनिविष्टमहिष्ठयोग—
पीठेऽष्टपत्रमरुणं कमलं विचिन्त्य ।
उद्यद्विरोचनसरोचिरमुष्य मध्ये
सञ्चिन्तयेत्सुखनिविष्टमथो मुकुन्दम् ॥ ६ ॥

तस्याः कनकस्थल्याः यद्रत्नकुट्टिमं रत्नबद्धभूभागः तत्र निविष्टं स्थितं महिष्ठं महद्योगपीठं तत्राष्टपत्रम् अष्टौ पत्राणि यत्र तत्तथाऽरुणं लोहितम् अत एवोद्यतादित्यसन्निभम् एवंभूतं पद्मं विचिन्त्य अथानन्तरम् अमुष्यारुणवर्णाष्टदलकमलस्य मध्ये मुकुन्दं कृष्णं चिन्तयेत् कीदृशं सुखनिविष्टं सुखासीनम् आदिकुलक्रमत आरभ्य ॥ ६ ॥

सुत्रामेति—

सुत्रामरत्नदलिताञ्जनमेघपुञ्ज-
प्रत्यग्रनीलजलजन्मसमानभासम् ।
सुस्निग्धनीलघनकुञ्चितकेशजालं-
राजन्मनोज्ञशितिकण्ठशिखण्डचूडम् ॥ ७ ॥

पुनः कीदृशं सुत्रामरत्नम् इन्द्रनीलमणिः दलिताञ्जनं भिन्नाञ्जनं

घृष्टकज्जलमिति मेघपुञ्जो मेघसमूहः प्रत्यग्रनीलजलजन्म नवीननील-पद्मम् एषां समाना भा दीप्तिर्यस्य तं पुनः कीदृशं सुस्निग्धेति सुस्निग्धाः सुचिक्कणाः नीलाः श्यामा घना निविडाः कुञ्चिताः कुटिलाः ये केशास्तेषां जालं समूहो यत्र तं पुनः कीदृशं राजन्निति राजत् शोभमानं मनोज्ञं मनोहरं यच्छितिकण्ठशिखण्डं मयूरपिच्छं तदेव चूडायां यस्यतम् ॥ ७ ॥

रोलम्बलालितसुरद्रुमसूनकल्पि—
तोत्तंसमुत्कचनवोत्पलकर्णपूरम् ।
लोलालकस्फुरितभालतलप्रदीप्त-
गोरोचनातिलकमुचलचिल्लिमालम् ॥ ८ ॥

पुनः कीदृशं रोलम्बेति रोलम्बो भ्रमरस्तेन लालितं प्रीत्या सेवितं यत् सुरद्रुमप्रसूनं पारिजातपुष्पं तेन कल्पितः रचित उत्तंसः शिरोभूषणं येन स तथा तं पुनःकीदृशमुत्कचं विकसितं यन्नवोत्पलं तदेव कर्णाभरणं यस्य स तथा तं पुनःकीदृशं लोलाश्चञ्चलाः अलकाः केशविशेषास्तैः स्फुरितं शोभमानं यद्भालतलं ललाटतलं तत्र प्रदीप्तं गोरोचनातिलकं यस्य स तथा तं पुनः कीदृशं उच्चलचिल्लिमालश्चञ्चलभ्रूलताकम् ॥ ८ ॥

आपूर्णेति—

आपूर्णशारदगताङ्कशशाङ्कबिम्ब-
कान्ताननं कमलपत्रविशालनेत्रम् ।
रत्नस्फुरन्मकरकुण्डलरश्मिदीप्त-
गण्डस्थलीमुकुरमुन्नतचारुनासम् ॥ ९ ॥

पुनः कीदृशम् आपूर्णः सम्पूर्णःशारदः शरत्सम्बन्धी गताङ्कः कलङ्करहितः एवम्भूतो यः शशाङ्कविम्वश्चन्द्रमण्डलस्तद्वत् कान्तं मनोहरम् आननं मुखं यस्य तथा तं पुनःकीदृशं कमलपत्रवद्विशाले विस्तीर्णे नेत्रे यस्य स तथा तं पुनःकीदृशं रत्नेति रत्नैः स्फुरच्छोभमानं यन्मकरकुण्डलं मकराकारकुण्डलं तस्य ये रश्मयः तै प्रदीप्ता शोभमाना गण्डस्थली स एव मुकुरो दर्पणो यस्य तथा तं

पुनः कीदृशं उन्नतेति उन्नता मनोहरा नासा यस्य स तथा तम् ॥९॥

सिन्दूरेति—

सिन्दूरसुन्दरतराधरमिन्दुकुन्द-
मन्दारमन्दहसितद्युतिदीपिताशम् ।
वन्यप्रबालकुसुमप्रचयावक्लप्त-
ग्रैवेयकोज्ज्वलमनोहरकम्बुकण्ठम् ॥ १० ॥

पुनः कीदृशं सिन्दूरवन्मनोहरो अधरो यस्य स तथा तं पुनः कीदृशम् इन्दुकुन्देति इन्दुश्च कुन्दं कुन्दपुष्पं मन्दारः शुक्लमन्दारःअर्कपुष्पं वा तद्वन्मन्दहसितम् ईषद्धास्यं तस्य द्युति र्दीप्तिः तया दीपिता शोभिता आशा दिशो येन स तथा तं पुनः कीदृशं वन्येति वन्यं वनोद्भवं यत्प्रवालकुसुमं नवपल्लवपुष्पं तस्य यः समूहस्तेनावक्लृप्तं सम्पादितं यद् ग्रैवेयकं कण्ठाभरणं तेन उज्ज्वलो देदीप्यमानो मनोहरः कम्बुकण्ठः त्रिरेखाङ्कितः कण्ठो यस्य स तथा तम् ॥ १० ॥

मत्तेति—

मत्तभ्रमद्भ्रमरजुष्टविलम्बमानं-
सन्तानकप्रसवदामपरिष्कृतांसम् ।
हारावलीभगणराजितपीवरोरो—
व्योमस्थलीलसितकौस्तुभभानुमन्तम् ॥ ११ ॥

पुनः कीदृशं मत्ताः कृतमधुपाना भ्रमन्तश्चरन्तो ये भ्रमरास्तैः जुष्टं सेवितम् अथ च विलम्बमानम् एवभूतं यत्सन्तानकप्रसवदाम कल्पवृक्षपुष्पदाम तेन दाम्ना परिष्कृतःस्वलंकृतो अंसो यस्य स तथातम् पुनः कीदृशं हारावल्येव भगणो नक्षत्रसमूहः तेन राजितं शोभितं पीवरं मांसलं यदुरो हृदयं तदेव व्योमस्थलं आकाशभूमिः तया लसितः शोभितः कौस्तुभ एव भानुः सूर्यस्तेन युक्तम् अत्र रूपकालङ्कार एव नोपमालङ्कारः नक्षत्रगणसूर्य्ययोरसम्बन्धत्वात् एवं च सत्येककाले द्वयोः शोभा लभ्यत इति भावः ॥ ११ ॥

श्रीवत्सेति--

श्रीवत्सलक्षणसुलक्षितमुन्नतांस-
माजानुपीनपरिवृत्तसुजातबाहुम् ।
आबन्धुरोदरमुदारगभीरनाभिं---
भृङ्गाङ्गनानिकरमञ्जुलरोमराजिम् ॥ १२ ॥

पुनः कीदृशं श्रीवत्ससंज्ञं यल्लक्षणं चिह्नं तेन सुलक्षितः प्रत्यक्षः तम् पुनः कीदृशम् उन्नतौ ऊर्ध्वौ अंसौ स्कन्धौ यस्य स तथा तं पुनः कीदृशम् आजान्विति जानुव्यापिनौ पीनौ मांसलौ परिवृत्तौ क्रमवलितौ सुजातौ दोषरहितौ बाहू यस्य स तथा तम् पु० कीदृशम् आबन्धुरोदरं निम्नोन्नतोदरम् आ ईषन्मुष्टिग्राह्यं बन्धुरं रम्यमुदरं यस्य तमितिवा पुनःकीदृशं उदारा विख्याता गम्भीरा नाभिर्यस्य स तथा तं पुनः कीदृशं भृङ्गाङ्गना भ्रमरस्त्री तस्याः यः समूहः तद्वन्मञ्जुला मनोहरारोमराजी रोमपङ्क्तिर्यस्य स तथा तं मङ्गलेति क चित् पाठः मङ्गला शुभदात्रीति तथा तम् ॥ १२ ॥

नानेति—

नानामणिप्रघटिताङ्गदकङ्कणोर्मि-
ग्रैवेयसारसननूपुरतुन्दबन्धम् ।
दिव्याङ्गरागपरिपिञ्जरिताङ्गयष्टि-
मापीतवस्त्रपरिवीतनितम्बबिम्बम् ॥ १३ ॥

पुनःकीदृशं नानामणिभिरिन्द्रनीलादिभिर्घटिताः सम्बद्धाः अङ्गदाः बाहुवलयाः स्तथा कङ्कणाः उर्मिर्मुद्रिका ग्रैवेयं ग्रीवालङ्कारःरसनया क्षुद्रघण्टिकया सह आसमन्तात् वर्त्तेते यौ नूपुरौ तुन्दबन्धःउदरबन्धनार्थम् सुवर्णडोरकम् एते अलङ्कारा यस्य स तथातम् पुनः कीदृशं दिव्यः परमोत्कृष्टो योऽङ्गरागः सुगन्धिचूर्णं तेन पिञ्जरिता नानावर्णा अङ्गयष्टिरङ्गलता यस्य स तथा तं पुनः कीदृशम् आपीतम् अतिशयेन पीतं यद्वस्त्रं तेन परितो वीतो वेष्टितो नितम्बबिम्बो येन स तथा तम यद्यपि स्त्रीकट्यां नितम्बपदप्रयोगः कोशे दृश्यते तथापि तद्वन्मनोहरतया पुंस्कट्यामपि प्रयोगो न विरुद्धः ॥ १३ ॥

चारूरुजान्विति—

चारूरुजानुमनुवृत्तमनोज्ञजङ्घ-
कान्तोन्नतप्रपदनिन्दितकूर्मकान्तिम् ।
माणिक्यदर्पणलसन्नखराजिराज—
द्रक्ताङ्गुलिच्छदनसुन्दरपादपद्मम् ॥ १४ ॥

पुनः कीदृशं कान्तौ कमनीयौ उन्नतौ उच्चौ यौ प्रपदौ पादाग्रौ ताभ्यां निन्दिता तिरस्कृता कूर्मस्य कच्छपस्य कान्तिः दीप्तिर्येन स तथा तं पुनः कीदृशं माणिक्यघटितो यो दर्पणस्तद्वल्लसन्ती शोभमाना नखपङ्क्तिः तया राजन्त्यः शोभमाना या रक्ताङ्गुलयस्ता एव च्छदनानि पत्राणि तैः सुन्दरं पादपद्मं यस्य स तथा तम् ॥ १४ ॥

मत्स्येति—

मत्स्याङ्कुशारिदरकेतुयवाब्जवज्र-
संलक्षितारुणतराङ्घ्रितलाभिरामम् ।
लावण्यसारसमुदायविनिर्मिताङ्ग-
सौन्दर्य्यनिर्जितमनोभवदेहकान्तिम् ॥ १५ ॥

पुनः कीदृशं मत्स्यो मीनः अङ्कुशो अस्त्रविशेषः अरिश्चक्रं दरः शङ्खः केतुर्ध्वजः यवः प्रसिद्धः अब्जं पद्मं वज्रः कुलिशाकारस्त्रिकोणः एतैः सुलक्षितं सम्यक् विहितं यदरुणतराङ्घ्रितलं लोहिततरचरणतलं तेनाभिरामः सर्वजनप्रियस्तं पुनःकीदृशं लावण्यस्य सौन्दर्यस्य यः सारसमुदायः उत्कृष्टभागसमुदायः तेन विनिर्मितं घटितं यदङ्गसौन्दर्य्यं तेन निन्दिता तिरस्कृता मनोभवस्य कामदेवस्यकान्तिः शरीरशोभा येन स तथोक्तम् ॥ १५ ॥

आस्येति ।

आस्यारविन्दपरिपूरितवेणुरन्ध्र-
लोलत्कराङ्गुलिसमीरितदिव्यरागैः ।

शश्वद् द्रवीकृतविकृष्टसमस्तजन्तु-
सन्तानसन्ततिमनन्तसुखाम्बुराशिम् ॥ १६ ॥

पुनः कीदृशं शश्वन्नित्यं द्रवीकृता ऽनायतीकृता वि कृष्टा आकृष्टा-समस्तजन्तोः प्राणिनः सन्तानसन्ततिः सन्तानपरम्परा येन स तथा तं कैः आस्यमेवारविन्दं पद्मं तेन परिपूरितं यद्वेणुरन्ध्रं वंशीरन्ध्रम् अत्र लोलन्ती चञ्चला या कराङ्गुलिस्तया समीरिताः समुत्पादिता ये दिव्या उत्कृष्टा रागा ध्वनयः स्वरास्तैरित्यर्थः पुनः कीदृशम् । अनन्तेति अपरिमितानन्दसमुद्रम् ॥ १६ ॥

गोभिरिति ।

गोभि र्मुखाम्बुजविलीनविलोचनाभि-
रूधोभरस्खलितमन्थरमन्दगाभिः ।
दन्ताग्रदष्टपरिशिष्टतृणाङ्कुराभि-
रालम्बिवालधिलताभिरथाऽभिवीतम् ॥ १७ ॥

पुनः कीदृशम् । अथानन्तरं गोभिरभिवीतं सर्वतोवेष्टितं किम्भूताभिः मुखाम्बुजे परमेश्वरमुखपद्मे विलीने सम्बद्धे लोचने यासान्तास्तथाताभिः पुनः किम्भूताभिः ऊधोभरेति स्तनगौरवस्खलनसालसा त्पगमनशीलाभिः पुनः किंभूताभिः दन्ताग्रेण दष्टः परिशिष्टतृणाङ्कुरो भक्षणावशिष्टतृणाङ्कुरोयाभिस्ताः तथा ताभिः पुनः किम्भूताभिः आलम्बीति आलाम्बिनी लम्बमाना वालधिलता पुच्छलता यासां तास्तथा ताभिः ॥ १७ ॥

सप्रस्रवस्तनविचूषणपूर्णनिश्च-
लास्यावटक्षरितफेनिलदुग्धमुग्धैः-
वेणुप्रवर्तितमनोहरमन्दगीति-
दत्तोच्चकर्णयुगलैरपि तर्णकैश्च ॥ १८ ॥

पुनः कीदृशम् । तर्णकैश्चैकवार्षिकैश्चाभिवीतमिति पूर्वेणान्वयः कीदृशैः प्रस्रवेन क्षरद्दुग्धेन सह वर्तते यत् स्तनाविचूषणं दन्तोष्ठेन स्तना

कर्षणं तेन परिपूर्णो निश्चलः स्थिरश्च य आस्यावटः मुखविवरं ततः क्षरितङ्गलितं यत् फेनिलं सफेनं दुग्धं तेन मुग्धैर्मनोहरैः पुनःकीदृशैः वेण्विति वेणुर्वंशी तेन प्रवर्त्तिता चालिता मनोहरा आह्लादकारिणी मन्द्राऽनल्पा या गीतिर्गानं तत्र दत्तम् उभं कर्ण युगलं यैः तथा तैः ॥ १८ ॥

प्रत्यग्रेति ।

प्रत्यग्रशृङ्गमृदुमस्तकसम्प्रहार-
संरम्भवल्गनविलोलखुराग्रपातैः ।
आमेदुरैर्बहुलसास्नगलैरुदग्र-
पुच्छैश्चवत्सतरवत्सतरीनिकायैः ॥ १९ ॥

पुनः कीदृशं वत्सतरः त्रैवार्षिको बलीवर्दः वत्सतरी त्रैवार्षिकी गौः एतयोः निकायैः समूहैः प्रत्यग्रं नवीनं शृङ्गं यस्मिन्नेवम्भूतं यत् मृदु मस्तकं तत्र यः संप्रहारः अभिघातः अन्यवत्सतरस्य युध्यतः तेन यः संरम्भः क्रोधातिशयस्तेन यद्वल्गनमितस्ततोविचलनं तेन विलोलः अनवस्थितः खुराग्रपातो येषां ते तथा तैः पुनःकीदृशैः आमेदुरैः सुस्निग्धैः पुष्टैरिति वा पुनः कीदृशैः बहुलातिशयिता सास्नायत्र स एवम्भूतो गलो येषां ते तथा तैः सास्ना च गलकम्बलः पुनःकीदृशैः उदग्रपुच्छैः ॥ १९ ॥

हम्बारवेति ।

हम्बारवक्षुभितदिग्वलयैर्महद्भि-
रप्युक्षभिःपृथुककुद्भरभारखिन्नैः ।
उत्तम्भितश्रुतिपुटीपरिपीतवंश-
ध्वानामृतोद्धृतविकाशिविशालघोणैः ॥ २० ॥

पुनःकीदृशं महद्भिरुक्षभिर्वलीवर्दैरप्यभिवीतं कीदृशैः हम्बारवेण स्वरविशेषेण क्षुभितः क्षोभं प्रापितोदिग्वलयो दिक्समूहो यैस्ते तथा तैः पुनः कीदृशैः पृथुरतिशयितो यः ककुद्भरः अपरगलभरः स एव भारस्तेन खिन्नैः अलसैः पुनःकीदृशैः उत्तम्भितोतिऊर्द्ध्वं स्तम्भिता उत्थापिता या श्रुतिपुटी तया परिपीतमतिशयेन श्रुतं यद्वंशस्य ध्वानामृतं शब्दरूपामृतं तेनोद्वृत्ता ऊर्द्ध्वं प्रापिताः

विकाशिनी प्रस्फुटा विशाला दीर्घा घोणा नासा येषां ते तथा तैः ॥ २० ॥

गोपैरिति ।

गोपैः समानगुणशीलवयोविलास-
वेशैश्च मूर्छितकलस्वरवेणुवीणैः ॥
मन्द्रोच्चतानपटुगानपरैर्विलोल-
दोर्वल्लरीललितलास्यविधानदक्षैः ॥ २१ ॥

पुनः कीदृशं गोपैश्चाभिवीतं कीदृशैः समानेति गुणउदयादिः शीलं धैर्यादि वयो बाल्यादि विलासः क्रीडनं वेशः संस्थानविशेषः समानाः तुल्या गुणशीलादयो येषां ते तथा तैः पुनः कीदृशैः मूर्छां प्रापितः कलो ऽव्यक्तमधुरः स्वरोरागोयत्र वेणुश्च वेणा च वेणुवीणे मूर्छितकलस्वरे वेणुवीणे येषां तैः तथा, तदुक्तं—

स्वरः संमूर्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्छनामितितां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ।
सप्त स्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।

पुनः कीदृशैः मन्द्रोच्चेति मन्द्रं नीचैः उच्चमतिशयितं तारोयतिविशेषस्तेन पटु स्पष्टं यद्गानं तत्परैस्तदासक्तैः पुनः कीदृशैः विलोलेति विलोला या दोर्वल्लरी वाहुलता तया यल्ललितं मनोहरं लास्यं नृत्यन्तस्य विधानं करणं तत्र दक्षैः कुशलैः ॥ २१ ॥

जङ्घान्तेति ।

जङ्घान्तपीवरकटीरतटीनिवद्ध-
व्यालोलकिङ्किणिघटारटितैरटद्भिः ।
मुग्धैस्तरक्षुनखकल्पितकण्ठभूषै-
रव्यक्तमञ्जुवचनैः पृथुकैः परीतम् ॥ २२ ॥

पुनःकीदृशं पृथुकैर्वालकैः परीतंवेष्टितं कीदृशैः जङ्घासमीपे पीवरा मांसला या कटीरतटी कटीस्थली तस्यां निवद्धा व्यालो-

ला चञ्चला या किङ्किणिघटा काञ्चीसमूहः तस्य रटितैः शब्दैरटद्भिः सञ्चरद्भिः पुनः कीदृशैः मुग्धैर्मनोहरैः पुनःकिम्भूतैः तरक्षुनखेन व्याघ्रनखेन कल्पिता सम्पादिता कण्ठभूषा कण्ठालंकारोयैः ते तथा तैर्बालकानां रक्षार्थं कण्ठेव्याघ्रनखबन्धनं क्रियते यतः । पुनःकीदृशैः अव्यक्तमस्पष्टम् अथ च मञ्जुलं मनोहरम् एवंभूतं वचनं येषान्ते तथा तैः ॥ २२ ॥

अथेति ।

अथ सुललितगोपसुन्दरीणां ।
पृथुनिविरीसनितम्बमन्थराणाम् ॥
गुरुकुचभरभङ्गुरावलग्न-
त्रिवलिविजृम्भितरोमराजिभाजाम् ॥ २३ ॥

पुनः कीदृशम् अथा ऽनन्तरं मनोहरगोपस्त्रीणामालिभिः पङ्क्तिभिः समन्तात्सर्वतः सततं नित्यं सेवितमित्यष्टमश्लोकेनान्वयः ।

किम्भूतानाम् पृथुर्बृहन्निविरीसोनिविडो यो नितम्बः कटिपश्चाद्भागः तेन मन्थराणां गमनाशक्तानां पुनः किम्भूतानां गुरुरतिशायितो यः कुचभरः स्तनगौरवं तेन भङ्गुरमीषन्नम्रं यत् अवलग्नं मध्यप्रदेशः तत्र यद्वालित्रयं तत्र विजृम्भिता वितता रोमपङ्क्तिर्यासान्तासाम् ॥ २३ ॥

तदिति ।

तदतिमधुरचारुवेणुवाद्या-
मृतरसपल्लविताङ्गजाङ्घ्रिपाणाम् ।
मुकुलविसररम्यरूढरोमो-
द्गमसमलंकृतगात्रवल्लरीणाम् ॥ २४ ॥

पुनःकीदृशीनां तस्य श्रीकृष्णस्यातिमधुरम् अतिप्रीतिदायकं चारु मनोहरं यद्वेणुवाद्यं वंशीरवः स एवामृतरसः अमृतरूपजलं तेन पल्लवितो वृद्ध्युन्मुखः अङ्गजाङ्घ्रिपः कामवृक्षो यासां तास्तथा तासाम् अङ्गजाङ्घ्रिपस्येति पाठः पुनः किंभूतानां मुकुलविसरः क-

लिकासमूहः तद्वद्रम्यो मनोहरो यो रूढ उपचितो रोमोद्गमो रोमोत्थानं तेन समलङ्कृता गात्रवल्लरी देहलता यासां तास्तथा तासाम् ॥ २४ ॥

तदिति ।

तदतिरुचिरमन्दहासचन्द्रा-
तपपरिजृम्भितरागवारिराशेः ।
तरलतरतरङ्गवारिविप्रुट्
प्रकरसमश्रमबिन्दुसंततानाम् ॥ २५ ॥

पुनः किंभूतानां तस्य कृष्णस्यातिमनोहरो यः ईषद्धासः स एव चन्द्ररश्मिस्तेन परिजृम्भित उच्छलितो यो रागसमुद्रस्तस्यातिचञ्चलो यस्तरङ्गः कल्लोलः तदीया ये जलकणाः तेषां यः समूहस्तेन समस्तुल्यो यः श्रमबिन्दुर्घर्मजलबिन्दुः तेन सन्ततानां व्याप्तानाम् ॥ २५ ॥

तदतीति ।

तदतिलसितमन्दचिल्लिचाप-
च्युतनिशितेक्षणमारबाणवृष्ट्या ॥
दलितसकलमर्मविह्वलाङ्ग-
प्रविसृतदुःसहवेपथुव्यथानाम् ॥ २६ ॥

पुनः किंभूतानां तस्य कृष्णस्यातिमनोहरः मन्दः अनतिदीर्घो यश्चिल्लिचापो भ्रूलता सैव धनुस्तस्मादुद्गतन्तीक्ष्णं यदीक्षणं कटाक्षः सएव कामबाणस्तस्य वृष्ट्याऽत्यन्तपातेन दलितं चूर्णितं यत्सकलं मर्म तेनाऽनायत्तं यदङ्गं तत्र प्रसृता व्याप्ता दुःसहा कम्पवेदना यासां तास्तथा तासाम् ॥ २६ ॥

तदतीति ।

तदतिरुचिरकर्मरूपशोभा-
मृतरसपानविधानलालसाभ्याम् ।

प्रणयसलिलपूरवाहिनीना-

मलसविलोलविलोचनाम्बुजाभ्याम् ॥ २७ ॥

पुनः किम्भूतानां प्रणयेनैव प्रेम्णैव यो जलप्रवाहस्तं वहन्ति यास्तथा तासां काभ्यां लज्जादिनाऽर्धनिमीलितपद्मलोचनाभ्यां सविलासचञ्चलितनेत्रपद्माभ्या मित्यपिपाठः किंभूताभ्यां तस्य परमेश्वरस्यातिरुचिरं यत्कर्म शृङ्गारचेष्टाविशेषः रूपशोभा कामिनीमनोनुरञ्जिका कान्तिः ते एवामृतरसौ तयोर्यत्पानम् अत्यन्तचक्षुर्व्यापारस्तत्करणे साकाङ्क्षाभ्यां सुभगकम्रेति पाठान्तरं सुभगः सुन्दरः कम्रः कमनीयः सुभगकमनीययोरेकपर्यायययोर्ग्रहणम् अद्भुतत्वाद्रूपस्येति त्रिपाठिनः ॥ २७ ॥

विश्रंसदिति ।

विश्रंसत्कवरीकलापविगलत्फुल्लप्रसूनश्रवत्-

माध्वीलम्पटचञ्चरीकघटया संसेवितानां मुहुः ॥

मारोन्मादमदस्खलन्मृदुगिरामालोलकाञ्च्युच्छ्वस

न्नीवीविश्लथमानचीनसिचयान्ताविर्नितम्बत्विषाम् २८

पुनः किम्भूतानां विश्रंसन् स्खलन् यः केशपाशस्तस्मात्प्रभ्रंश्यद्विकसितं पुष्पं तस्माद्गलन्ती या माध्वी पुष्परसः तत्रात्यन्तासक्तो यश्चञ्चरीको भ्रमरस्तस्य समूहेन मुहुर्वारं वारं संसेवितानाम् ।

पुनः किम्भूतानां मारेति ।

कामकृतोन्मादेन या मत्तता तया स्खलन्ती अस्पष्टा मृद्वी कोमला मनोहरा गीर्वाणी यासां तास्तथा तासाम् उन्मादमदौ शृङ्गारविशेषौ, तदुक्तं शृङ्गारतिलके—

श्वासप्ररोदनोत्कम्पैर्बहुधालोकनैरपि ।

व्यापारो जायते यत्र स उन्मादः स्मृतो यथा ।

एवं मदस्यापिलक्षणं बोद्धव्यमिति के चित् पुनःकीदृशीनाम् आलोला चञ्चला या काञ्चीरसना तया उच्छ्वसन्ती दृढा भवन्ती या नीवी वस्त्रग्रन्थिः "नीवी स्त्रीवसनग्रन्था"विति कोषात् तया विश्लथमानं चीनसिचयं चीनदेशोत्पन्नं सूक्ष्मवस्त्रं तस्यान्ते मध्ये आविः

प्रकटा नितम्बत्विट् नितम्बकान्तिर्यासां तास्तथा तासाम् ॥ २८ ॥

स्खलितेति ।

स्खलितललितपादाम्भोजमन्दाभिघात
क्वणितमणितुलाकोट्याऽकुलाशामुखानाम् ॥
चलदधरसुधानां कुड्मलत्पक्ष्मलाक्षि-
द्वयसरसिरुहाणामुल्लसत्कुण्डलानाम् ॥ २९ ॥

पुनःकिंभूतानां स्खलितमनायत्तं ललितं मनोहरं यत्पादपद्मं तस्य यो मन्द ईषदभिघातः पतनं तत्कृतशब्दयुक्तेन मणिमयनूपुरेणाकुलं शब्दायमानं दिगन्तरं याभिस्तातथातासां पुनः किम्भूतानां चलत् स्फुरत् अधरदलमोष्ठपत्रं यासां तास्तथा तासां पुनः किम्भूतानां कुड्मलत् मुकुलीभवत् पक्ष्मलम् उत्कृष्टपक्ष्मयुक्तं यदक्षिद्वयं तदेव पद्मं यासां पुनः किम्भूतानाम् देदीप्यमाने कुण्डले यासां तास्तथा तासाम् ॥ २९ ॥

द्राघिष्ठेति—

द्राघिष्ठश्वसनसमीरणाभिताप-
प्रम्लानीभवदरुणोष्ठपल्लवानाम् ॥
नानोपायनविलसत्कराम्बुजाना
मालीभिः सततनिषेवितं समन्तात् ॥ ३० ॥

पुनः किम्भूतानां दीर्घो यः श्वासवायुस्तेनयोऽभितापः तेन प्रम्लानीभवन् रक्तौष्ठपल्लवो यासां तास्तथा तासां पुनः किंभूतानां विविधोपायनेन शोभमानानि हस्तकमलानि यासान्तास्तथातासाम् ॥ ३० ॥

तासामिति—

तासामायतलोलनीलनयनव्याकोश नीलाम्बुज-
स्रग्भिः संपरिपूजिताखिलतनुं नानाविलासास्पदम् ॥
तन्मुग्धाननपङ्कजप्रविगलन्माध्वीरसास्वादनीं ।
बिभ्राणं प्रणयोन्मदाक्षिमधुकृन्मालां मनोहारिणीम् ३१

पुनः कीदृशं मुकुन्दं तासां गोपसुन्दरीणाम् आयतं दीर्घं लोलश्च चलं नीलं श्यामं यन्नयनं तदेव व्याकोशं नीलोत्पलं प्रफुल्लं नीलाम्बुजं तेषां स्रग्भिर्मालाभिः सम् परिपूजिता अधिकतरमर्चिता सकला तनुर्यस्य स तथा तं पुनः कीदृशं विविधविलासस्थानं पुनः कीदृशं तन्मुग्धाननेति तासां यन्मनोहरं मुखं तदेव पद्मसमूहस्तस्मात् विगलन् स्रवन् यो माध्वीरसो मकरन्दः तमास्वादयितुं शीलं यस्याःतां प्रणयेन प्रीत्या उद्धतमदं यदक्षियुगलं सैव भ्रमरमाला पङ्क्तिः तां मनोहारिणीं बिभ्राणम् ॥ ३१ ॥

अधुना परमेश्वरध्यानानन्तरमुपासकामरप्रभृतीनां ध्यानमाह ॥

गोपीगोपेति—

गोपीगोपपशूनां बहिः स्मरेदग्रतोऽस्य गीर्वाणघटाम् ।
वित्तार्थिनीं विरञ्चित्रिनयनशतमन्युपूर्विकां स्तोत्रपराम् ॥ ३२ ॥

अस्य परमेश्वरस्याऽग्रतो गोपीगोपशूनां बहिर्गीर्वाणघटदेवसमूहं स्मरेत् यद्यपि बहिः शब्दयोगे पञ्चमी ज्ञापिता तथापि ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति षष्ठीप्रयोगे ऽपि न दोषः किं भूतां वित्तार्थिनीं ज्ञानार्थिनीं वा धनार्थिनीं यद्वा परमेश्वरचित्तापहरणपरां यद्वा धर्मकाममोक्षार्थिनीम्—पुनःकिम्भूताम्—विरञ्चिर्ब्रह्मा ईशः शक्रःतत्प्रमुखां पुनःकिम्भूतां स्तवनपराम् ॥ ३२ ॥

तद्दाक्षिणत इति ।

तद्दक्षिणतो मुनिनिकरं दृढधर्मवाञ्छमाम्नायपरम् ।
योगीन्द्रानथ पृष्ठे मुमुक्षमाणान्समाधिना सनकाद्यान् ३३

तस्य परमेश्वरस्य दक्षिणतो दक्षिणभागे तद्वदिति पाठे तेनैव प्रकारेण मुनिनिकरं मुनिसमूहं स्मरेत । कीदृशमाम्नायपरं वेदाध्ययनपरं पुनःकीदृशं निश्चला धर्मवाञ्छा यस्य तं यत्तु मननान् मुनिरित्यभिधानात् एषां धर्मवाञ्छान युक्ता तेन मुनिशब्दोऽत्रऋष्युपलक्षक इति तन्न धर्मशब्देनाऽऽत्मज्ञानाभिधानात् ।

तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

अयं तु परमो धर्मोयद्योगेनात्मदर्शनमिति ।

अथानन्तरं परमेश्वरस्य पश्चाद्भागे सनकाद्यान् योगेश्वरान् स्मरेत् किम्भूतन् मोक्षैकपरान् पुनः किंभूतान् समाधिनोपविष्टान् ॥३३॥

सव्यइति—

सव्ये सकान्तानथ यक्षसिद्ध-
गन्धर्वविद्याधरचारणांश्च ।
सकिन्नरानप्सरसश्च मुख्याः
कामार्थिनो नर्तनगीतवाद्यैः ॥ ३४ ॥

अथानन्तरं देववामभागे सस्त्रीकान् यक्षादीन् स्मरेत् किंभूतान् किंनरसहितान् पुनः किम्भूतान् सर्वनर्तनगीतवाद्यैः करणभूतैर्वाञ्छितार्थिनः । तथा प्रधानभूता अप्सरसः उर्वशीमुख्याः स्मरेत् ॥ ३४ ॥

शङ्खेन्द्विति—

शङ्खेन्दुकुन्दधवलं सकलागमज्ञं
सौदामनीततिपिशङ्गजटाकलापम् ।
तत्पादपङ्कजगतामचलाञ्च भक्तिं-
वाञ्छन्तमुज्झिततरान्यसमस्तसङ्गम् ॥ ३५ ॥

नभसि आकाशे धातृसुतं ब्रह्मपुत्रं स्मरेत् कथंभूतं शङ्खादिवत् श्वेतं निर्मलं पुनः कीदृशं संपूर्णागमवेत्तारं पुनः कीदृशं-सौदामनी विद्युत्तस्यास्ततिः दीप्तिस्तद्वत् पिशङ्गा कपिला याजटा तस्याः कलापः समुदायो यत्र तं पुनः कीदृशं भक्तिमिच्छन्तं किम्भूतां स्थिरां पुनः कीदृशम् अत्यन्तपरित्यक्तपरमेश्वरभिन्नसकलसंबन्धम् ॥ ३५ ॥

नानेति ।

नानाविधश्रुतिगणान्वितसप्तराग
ग्रामत्रयीगतमनोहरमूर्च्छनाभिः ।

संप्रीणयन्तमुदिताभिरमुं महत्या
सञ्चिन्तयेन्नभसि धातृसुतं मुनीन्द्रम् ॥ ३६ ॥

पुनः कीदृशम् अमुं नानाप्रकारः षट्त्रिंशद्भेदात्मको यः श्रुतिगणः नादसमूहस्तेनान्विता ये सप्त रागाः निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवतपञ्चमाख्याः स्वराः तत्र त्रयाणां ग्रामाणां समाहारो ग्रामत्रयी तत्र ग्रामत्रय्यां गताः प्राप्ताः या मूर्छनाः मनोहरा एकाविंशतिप्रकाराः ताभिः सम्प्रीणयन्तम् ।

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः ।
संमूर्छितः स्वरो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्छनामिति तां प्राहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ।

किंभूताभिः महत्या सप्ततन्त्रीयुक्तया नारदवीणया उदिताभिरुद्गताभिः ॥ ३६ ॥

अधुना प्रकृतमुपसंहरन् आत्मपूजाक्रममाह—
इतीत्यादिना ।

इति ध्यात्वाऽऽत्मानं पटुविशदधीर्नन्दतनयं-
पुरो बुद्ध्यैवाऽर्घ्यप्रभृतिभिरनिन्द्योपहृतिभिः ।
यजेद्भूयो भक्त्या स्ववपुषि वहिष्ठैश्च विभवै-
र्विधानं तद्ब्रूमो वयमतुलसांनिध्यकृदथ ॥ ३७ ॥

इति पूर्वोक्तध्यानप्रकारेण पटुविशदधीः समर्था विचारक्षमा अथ च निर्मला एवंभूता बुद्धिर्यस्य स तथा आत्मानं नन्दतनयं गोपालकृष्णरूपं ध्यात्वा आत्मनन्दतनययोरभेदं चिन्तयित्वा पुरः प्रथमतो बुद्ध्यैव मनसैवा ऽर्घ्यप्रभृतिभिः अर्घ्यपाद्यादिभिरुपहृतिभिरानिन्दितोपचारैः यथोपदेशं पूजयेत् । त्रिपाठिनस्तु अभिनन्द्येतिपाठे धृत्वा पूजयेदित्यर्थमाहुः । भूयः पुनरपि स्वशरीरे साक्षाद्बाह्योपचारैरर्घ्यादिभिः पूजयेत् अथानन्तरं तद्विधानं वहिष्ठविभवार्चनप्रकारं वयं ब्रूमः । कीदृशं परमेश्वरात्यन्तसान्निध्यदातारम् ॥ ३७ ॥

शङ्खपूरणविधिं दर्शयति—

आरचय्येति-

आरचय्य भुवि गोमयाम्भसा ।
स्थण्डिलं निजममुत्र विष्टरम् ।
न्यस्य तत्र विहितास्पदोऽम्भसा-
शङ्खमस्त्रमनुना विशोधयेत् ॥ ३८ ॥

भुवि पृथिव्यां स्थण्डिलं पूजास्थलं गोमयसहितेन जलेनाऽऽरचय्य उपालिप्य अमुत्र स्थण्डिले निजं स्वीयं विष्टरमासनं वस्त्रकम्बलादिकं न्यस्य संस्थाप्य तत्र विष्टरे विहितास्पदः कृतासनो जलेन शङ्खमस्त्रमनुना मूलमन्त्रास्त्रमन्त्रेण अस्त्रायफडितिमन्त्रेण वा प्रलेपयेत् ॥ ३८ ॥

तत्रेति—

तत्र गन्धसुमनोऽक्षतानथो ।
निक्षिपेद्धृदयमन्त्रमुच्चरन् ।
पूरयेद्विमलपाथसा सुधी-
रक्षरैः प्रतिगतैः शिरोन्तकैः ॥ ३९ ॥

वामभागकृतवह्निमण्डलाधारके शङ्खे सुधीः सुबुद्धिसाधकः हृदयमन्त्रं मूलमन्त्रमेव हृदयमन्त्रं केवलं हृदयाय नमः इति वा उच्चार्य गन्धपुष्पयवतण्डुलान्निक्षिपेत् तथा विमलपाथसा निर्मलजलेन पूरयेत् मन्त्रमाह प्रतिगतैरिति प्रतिलोमगतैः प्रतिलोमपठितैर्मातृकाक्षरैः क्षकाराद्यैरकारान्तैः शिरोन्तकैः सविन्दुकैः विन्द्वन्तकैरिति लघुदीपिकाकारः स्वाहान्तैरिति विद्याधराचार्य्यः विक्रायस्वाहेत्यन्तैरिति त्रिपाठिनः ॥ ३९ ॥

पीठेति ।

पीठशङ्खसलिलेषु मन्त्रविद् ।
वह्निवासरनिशाकृतां क्रमात् ।
मण्डलानि विषकश्रवोक्षरै-
रर्चयेद्वदनपूर्वदीपितैः ॥ ४० ॥

पीठे शङ्खे सलिले च यथाक्रमं वह्निसूर्यचन्द्राणां मण्डलानि विषं मकारः कंशिरस्तत्र न्यस्यमानोऽकारः श्रवःश्रोत्रं तत्र न्यस्यमान उकार एभिरक्षरैर्मन्त्रविदुपासकः क्रमेण पूजयेत् कीदृशैः वदनपूर्वदीपितैः वदनपूर्वं शिरसि न्यस्यमानम् अंबिन्दुरिति यावत् तेन दीपितैः सानुस्वारैरित्यर्थः । प्रयोगस्तु मं वह्निमण्डलाय दशकलात्मने नमः अं अर्कमण्डलाय द्वादशकलात्मने नमः उं सोममण्डलायषोडशकलात्मने नमः ॥ ४० ॥

तत्र तीर्थेति—

तत्र तीर्थमनुना ऽभिवाहयेत् ।
तीर्थमुष्णरुचिमण्डलात्ततः ।
स्वीयहृत्कमलतो हरिं तथा-
गालिनीं च शिखया प्रदर्शयेत् ॥ ४१ ॥

तत्र शङ्खजले वक्ष्यमाणतीर्थमन्त्रेण सूर्यमण्डलतीर्थमावाहयेत् तथा ततः स्वीयहृत्पद्मात् कृष्णमावाहयेत् अनन्तरं शिखामन्त्रेण वक्ष्यमाणां गालिनीं मुद्रां प्रदर्शयेत् चकारात् धेनुमुद्रां च (वामहस्ततले दक्षिणतर्जन्या ताडनं प्रबोधनम्) ॥ ४१ ॥

तज्जलमिति—

तज्जलं नयनमन्त्रवीक्षितं ।
वर्मणा समवगुण्ठ्य दोर्युजा ॥
मूलमन्त्रसकलीकृतं न्यसे-
दङ्गकैश्च कलयेद्दिशोऽस्त्रतः ॥ ४२ ॥

तज्जलं शङ्खजलं वौषडिति नयनमन्त्रेण वीक्षितं यत्र नयनमन्त्रः सम्भवति तत्रैव नयनमन्त्रेण वीक्षणमिति त्रिपाठिनः वर्मणा हुमिति कवचमन्त्रेणा ऽवगुण्ठ्य मूलमन्त्रसकलीकृतं मूलमन्त्राङ्गसम्बद्ध म् । एतस्यैव विवरणं न्यसेदिति ।

देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिरिति रुद्रधरः ।

यद्वा मूलमन्त्रध्यानेन सदैवतमिति त्रिपाठिनः अङ्गकैश्चन्यसे-

दिति मूलमन्त्रस्य षडङ्गन्यासङ्कुर्यादित्यर्थः अनन्तरं शङ्खस्य दश दिशः अस्त्रमन्त्रेण छोटिकया बध्नीयात् ॥ ४२ ॥

अक्षइत्यादि ।

अक्षतादियुतमच्युतीकृतम् ।
संस्पृशन् जपतु मन्त्रमष्टशः ।
किं च न क्षिपतु वर्द्धनीजले-
प्रोक्षयेन्निजतनुं ततोऽम्बुना ॥ ४३ ॥

तज्जलम् अभग्नतण्डुलचन्दनपुष्पसहितं विष्णुस्वरूपतां नीतं स्पृशन् मूलमन्त्रमष्टकृत्वो जपेत् अनन्तरम् अर्घजलस्य किञ्चित् स्वदक्षिणभागस्थापितवर्द्धनीजले प्रोक्षणीयपात्रजले निक्षिपेत्, तदुक्तम्—

दक्षिणे प्रोक्षणीपात्रमादायाऽद्भिः प्रपूजयेत् ।
किञ्चिदर्घ्याम्बु संगृह्य प्रोक्षण्यम्भसि योजयेदिति ॥

ततस्तदनन्तरम् अर्घपात्रजलेन वारत्रयं निजशरीरं प्रोक्षयेत् । वर्द्धनीघटजलेनेति विद्याधराचार्य्याः ॥ ४३ ॥

त्रिरिति ।

त्रिः करेण मनुनाऽखिलं तथा-
साधनं कुसुमचन्दनादिकम् ।
शङ्खपूरणविधिः समीरितो-
गुप्त एष यजनाग्रणीरिह ॥ ४४ ॥

तथा मूलमन्त्रेण दक्षहस्तेन पुष्पचन्दनादिकं पूजोपकरणद्रव्यं वारत्रयं प्रोक्षयेत् ।

उपसंहरति शङ्खेति ।

एष शङ्खपूरणप्रकारः समीरितः उक्तः । कीदृशः इह आगमशास्त्रे यजनाग्रणीः प्रथमविधाने यः श्रेष्ठतरः ॥ ४४ ॥

अधुना तीर्थमन्त्रं दर्शयति ।

गङ्गेचेति—

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति
नर्मदे सिन्धुकावेरि जलेऽस्मिन्सन्निधिं कुरु ॥४५॥
एष तीर्थमनुप्रोक्तो दुरितौघनिवारणः
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥ ४६ ॥
तर्जनीमध्यमानामाः संहता भुग्नसञ्जिताः ।
मुद्रैषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥४७॥

एषतीर्थावाहनमन्त्रः कथितः दुरितेति पापसमूहविनाशकः ॥
अधुना गालिनी मुद्राया लक्षणमाह—
कनिष्ठेत्यादिना ।
हस्तयोरन्योन्यकनिष्ठाङ्गुष्ठकौ सम्बन्धौ तथा तर्जनीमध्यमानामिकाः संहताः कृत्वा भुग्नाः किञ्चिदाकुञ्चिताः परस्परसंसक्ताः कार्या इत्यर्थः एवं च सति एषा गालिनी मुद्रा प्रोक्ताशङ्खयोपरि चालिता सती देवताप्रीतिं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अधुना स्वदेहे पीठपूजाक्रममाह—

अथेत्यादि—

अथ मूर्द्धनि मूलचक्रमध्ये ।
निजनाथान् गणनायकं समर्च्य ।
न्यसनक्रमतश्च पीठमन्त्रै-
र्जलगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः ॥ ४८ ॥

अथानन्तरं मूर्द्धनि स्वकीयशिरसि मूलेचक्रमध्ये मूलाधारचक्रे यथाक्रमं स्वनाथान् स्वगुरून् गणपतिं च पूजयित्वा पूर्वोक्तन्यासक्रमेण पीठमन्त्रैराधारशक्तिमारभ्य पीठमन्त्रान्तं तत्तन्मन्त्रैर्जलगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः स्वशरीरे पीठपूजनं कुर्यात् ॥ ४८ ॥

प्रयजेदथमूलमन्त्रतेजो
निजमूले हृदये भ्रुवोश्च मध्ये ।

त्रितयं स्मरतः स्मरेत्तदेकी—
कृतमानन्दघनं तडिल्लताभम् ॥ ४९ ॥

अथानन्तरं तन्मूलाधारहृदयभ्रूमध्यगततेजस्त्रितयं मूलमन्त्रात्मकं परं ज्योतिः स्मरतः कामबीजेन क्लीमित्यनेनैकीभूतं चिन्तयेत् कीदृशम् आनन्दघनं चिदानन्दम् पुनः कीदृशम् विद्युत्प्रभम्॥४९॥

तत्तेजोङ्गैरिति—

तत्तेजोङ्गैः सावयवीकृत्य विभूत्या-
द्यङ्गान्तं विन्यस्य यजेदासनपूर्वैः ।
भूषान्तैर्भूयो जलगन्धादिभिरर्चां
कुर्याद् भूत्याद्यङ्गविधानावधि मन्त्री ॥ ५० ॥

तदेकीकृतं तेजः पञ्चाङ्गैः सावयवीकृत्य शरीरयुक्तं सम्पाद्य तत्र विभूत्याद्यङ्गान्तं विभूतिपञ्जरमारभ्याङ्गन्यासपर्यन्तं स्वशरीरे विन्यस्य आसनादिभूषान्तैरुपचारैर्देवंपूजयेत् भूयः पुनरपि जलगन्धादिभिर्विभूतिपञ्जरमूर्तिपञ्जरकरस्थसृष्टिस्थितिदशपञ्चाङ्गन्यासस्थानेषु न्यासक्रमेणैव तन्मन्त्रैरेव पूजयेत् ॥ ५० ॥

भूयइति—

भूयो वेणुं वदनस्थं वक्षोदेशे वनमालाम् ।
वक्षोजोर्द्धे प्रयजेच्च श्रीवत्सं कौस्तुभरत्नम्॥५१॥

भूयः पुनरपि मुखस्थं वेणुं पूजयेत् हृदये च वनमालां कण्ठमारभ्य पादद्वयमवलम्बिनीं पत्रपुष्पमयीं मालाम् ।

तदुक्तं—
कण्ठमारभ्य या तिष्ठेत् पादद्वयविलम्बिनी ।
पत्रपुष्पमयी माला वनमालाप्रकीर्त्तितेति ।
स्तनस्योपरि श्रीवत्सं कौस्तुभं च पूजयेत् ॥ ५१ ॥

श्रीखण्डनिःस्यन्दविचर्चिताङ्गो-
मूलेन भालादिषु चित्रकानि ।

लिख्यादथो पञ्जरमूर्तिमन्त्र-
रनामया दीपशिखाकृतीनि ॥ ५२ ॥

अथानन्तरं मूलमन्त्रेण चन्दनपङ्कलिप्ताङ्गः पूजक एव ललाटादिषु मूर्तिपञ्जरन्यासस्थानेषु चित्रकाणितिलकानि दीपशिखाकाराणि अनामिकया मूर्त्तिपञ्जरमन्त्रैः अँ ॐ केशवधातृभ्यां नम इत्यादिना द्वादशमूर्त्तिभिर्लिख्यात्कुर्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अधुना पुष्पाञ्जलिविधिं दर्शयति–

पुष्पाञ्जलिमिति ।

पुष्पाञ्जलिं वितनुयादथ पञ्चकृत्वो-
मूलेन पादयुगले तुलसीद्वयेन ।
मध्ये हयारियुगलेन च मूर्द्ध्नि पद्म-
द्वन्द्वेन षड्भिरपि सर्वतनौ च सर्वैः ॥ ५३ ॥

अथानन्तरं पञ्चकृत्वः पञ्चवारान् मूलमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं वितनुयात् तुलसीद्वयेन श्वेतकृष्णतुलसीद्वयेन पादयुगले क्रमेणदक्षिणवामपादयोरित्यञ्जलिद्वयं मध्ये हृदि हयारियुगलेन श्वेतरक्तकरवीराभ्यामित्येकोञ्जलिः मूर्द्धिपद्मद्वयेन श्वेतरक्तपद्माभ्याम् इत्यपरोऽञ्जलिः सर्वतनौ सर्वैश्च षड्भिरपि तुलसीद्वयकरवीरद्वयपद्मद्वयैश्चाञ्जलिं तनुयादिति पञ्चमोऽञ्जलिः ॥ ५३ ॥

अधुना श्वेतकृष्णतुलस्यादीनां प्रदानविभागं दर्शयति

श्वेतानीति ।

श्वेतानि दक्षभागे सितचन्दनपङ्किलानि कुसुमानि-
रक्तानि वामभागे ऽरुणचन्दनपङ्कसिक्तानि ॥ ५४ ॥

श्वेतानि तुलस्यादीनि पुष्पाणि श्वेतचन्दनपङ्कयुक्तानि दक्षिणविभागे देयानि रक्तानि तुलस्यादीनि रक्तचन्दनपङ्कयुक्तानिवामविभागे देयानि ॥ ५४ ॥

उपचारं दर्शयति—

तद्वदिति ।

तद्वच्च धूपदीपौ समर्प्य धिनुयात्सुधारसैः कृष्णम् ।
मुखवासाद्यं दत्वा समर्चयेत्साधुगन्धाद्यैः ॥ ५५ ॥

धूपदीपौ समर्प्य सुधारसैर्ब्रह्मरन्ध्रस्थितशशाङ्कविम्बगलितामृतद्रवैर्धिनुयात् प्रीणयेत् सुधारसैर्मन्त्रकृतजलैरिति रुद्रधरः । श्रीकृष्णं प्रीणयेत् अनन्तरं मुखवासाद्यं गन्धवटिकां दत्वा गन्धपुष्पैः पूजयेत् ॥ ५५ ॥

ताम्बूलेति ।

ताम्बूलगीतनर्तनवाद्यैः सन्तोष्य चुलुकसलिलेन॥
ब्रह्मार्पणाख्यमनुना कुर्यात्स्वात्मार्पणं मन्त्री ॥५६॥

ततस्तदनन्तरं मन्त्री साधकः उपासकः ताम्बूलगीतादिभिः श्रीकृष्णं परितोष्य चुलुकोदकेन ब्रह्मापर्णमन्त्रेण वक्ष्यमाणस्वात्मसर्पणंकुर्यादित्यर्थः ॥ ५६॥

अथाशक्तं प्रत्याह—

अथ वेति ।

अथ वा संकुचितधियामयं विधिर्मूर्त्तिपञ्जरारब्धः ॥
यद्यष्टादशलिपिना सार्णपदाङ्गैश्च वेणुपूर्वैः प्रोक्तः ॥५७॥

अथ वा मन्दमतीनां पूजकानां पूजाप्रकारो मूर्त्तिपञ्जरादिभिरुक्त इयं दशाक्षरेण पूजा, अष्टादशाक्षरपूजामाह यद्यष्टादशाक्षरमन्त्रेण पूजा तदा कचभुविललाटादिस्थानेषु मन्त्राक्षरन्यासपदपञ्चाङ्गन्यासैर्वेण्वादिभिश्च प्रोक्तः ॥ ५७ ॥

जपविधिं दर्शयति—

सुप्रसन्नेति ।

सुप्रसन्नमथ नन्दतनूजं
भावयन् जपतु मन्त्रमनन्यः ॥

सार्थसंस्मृतियथाविधिसंख्या-
पूरणेऽसुयमनं विदधीत ॥ ५८ ॥

अथानन्तरं मन्त्रार्थस्मरणपूर्वकं मूलमन्त्रं जपतु किङ्कुर्वन् सुप्रसन्नं पूर्वोक्तरूपम् आत्मभिन्नं कृष्णं हृदि भावयन् पुनः किम्भूतः अनन्यस्तत्परः यथोक्तजपसंख्यापूरणे सति असुयमनं प्राणायामं कुर्यात् जपारम्भे चात्रविद्याधराचार्यः वाह्यपूजाशक्तौ आत्मपूजानन्तरं जपं कुर्यात् शक्तौ तु पूजानन्तरमित्याह ॥ ५८ ॥

प्रयोगपूर्वकृत्यमाह—

प्रणवेति।

प्रणवपुटितं वीजञ्जप्त्वाशतं सहिताष्टकं
निजगुरुमुखादात्तान् योगान्युनक्तु महामतिः ॥
सदमृतचिदानन्दात्माऽथोजपञ्च समापये-
दितिजपविधिः सम्यक् प्रोक्तो मनुद्वितयाश्रितः ॥५९॥

कामवीजं प्रणवपुटितं सहिताष्टकं शतमष्टोत्तरशतं जप्त्वा निजगुरुमुखात्प्राप्तान्योगान् आत्मपरदेवतासमावेशलक्षणान् अष्टमपटले वक्ष्यमाणान्महामतिर्युनक्तु करोतु

प्रकृतमुपसंहरति—

अनन्तरं सदमृतचिदानन्दात्मा ऽमुंजपं समापेयत् इत्यनेन प्रकारेण मनुद्वितयाश्रितः दशाक्षराष्टादशाक्षराश्रितः पूजाप्रकारः सम्यक् प्रकारेणोक्तः ॥ ५९ ॥

य इति।

य इमं भजते विधिं नरो
भविताऽसौ दयितःशरीरिणाम् ॥
अपिवाक्कमलैकमन्दिरं
परमं ते समुपैति तन्महः ॥ ६० ॥
इति श्रीकेशवभट्टाचार्यविरचितायां-
क्रमदीपिकायान्तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

यो नरो मनुष्य इमं पूजाप्रकारं सेवतेऽसौ शरीरिणां व ल्लभो भविष्यति तदा सरस्वतीलक्ष्म्योरावासो भविता अन्ते देहपातानन्तरं तेजः समुपैति तद्रूपो भवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

इति श्रीकेशवकाश्मीर्याचार्यप्रवरविरचितक्रमदीपिकाविवरणः तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ मन्त्रजपादौ दीक्षितस्यैवाधिकारः तदुक्तमागमान्तरे—
द्विजानामनुपेतानां स्वकर्माध्ययनादिषु ।
यथाधिकारो नास्तीह स्याच्चोपनयनादनु ॥
तथात्रादीक्षितानां तु मन्त्रे देवार्चनादिषु ।
नाऽधिकारोस्त्यतः कुर्यादात्मानं शिवसंस्कृतम् ॥
इत्यतो मन्त्रजपप्रधानाङ्गभूतां दीक्षांकथयामीत्याह ।

कथ्यत इति ।

कथ्यते सपदि मन्त्रवर्ययोः-
साधनं सकलसिद्धिसाधनम् ।
यद्विधाय मुनयो महीयसीं
सिद्धिमीयुरिह नारदादयः ॥ १ ॥

सपदि सांप्रतं मनुवर्ययोः दशाक्षराष्टादशाक्षरयोः साध्यते वाञ्छितमनेनेति साधनं दीक्षणंकथ्यते कीदृशं सकलफलसाधनं यत् कृत्वा नारदादयो मुनयः महतीं सिद्धिम् इह जगति प्राप्तवन्तः ॥ १ ॥

दीक्षाया गुरुसाध्यत्वादादौ गुरुलक्षणमाह—

विप्रमिति ।

विप्रं प्रध्वस्तकामप्रभृतिरिपुघटानिर्मलाङ्गं गरिष्ठां
भक्तिं कृष्णाङ्घ्रिपङ्करुहयुगलरजोरागिणीमुद्वहन्तम् ॥
वेत्तारम्वेदशास्त्रागमविमलपथां सम्मतं सत्सुदान्तं
विद्यां यः संविवित्सुः प्रणततनुमना देशिकं संश्रयेत ॥ २ ॥

योत्रियां संविवित्सुर्मन्त्रं सम्यक् ज्ञातुमिच्छति स एतादृशं देशिकं गुरुं संश्रयेत् सेवेत कीदृशं विप्रं ब्राह्मणजातं उपदेशे क्षत्रियादेरनाधिकारात् पुनः कीदृशं प्रकर्षेण दूरीभूता कामाद्यरिषड्वर्गघटा तया पूतं शरीरं यस्य तथा तं कामक्रोधौ लोभ मोहौ मदमत्सरौ एते रिपवः कामादयः लोभाद्युपहतचित्तस्य निरन्तरं प्रत्यवायोत्पत्त्या सेव्यत्वाभावात् पुनः कीदृशं श्रीकृष्णचरण कमलयुगले य द्रजस्तत्ररागयुक्ताम् अतिशयितां भक्तिं धारयन्तम् अभक्तस्य पुरुषार्थानवाप्तेः पुनः कीदृशं वेदशास्त्रागमसम्बन्धिविमलमार्गाणां ज्ञातारम् अन्यथा आगमशास्त्रविचारानुपपत्तेःपुनः कीदृशं सत्सुजनेषु मध्ये सम्मतं सज्जनत्वेन प्रसिद्धम् अन्यथा खलत्वात् शुश्रूषानर्हत्वात्सच्छब्दार्थ एवनस्यात् पुनः किम्भूतं दान्तं वशीकृतेन्द्रियम् अवशीकृतेन्द्रियस्य देवतापराङ्मुखत्वात् कीदृशः प्रणतानम्रा विनीतातनुः कायोमनो हृदयम् च यस्य स तथा अत्राऽधिकं मत्कृतशारदातिलकेऽवगन्तव्यम् ॥ २ ॥

गुरुसेवाप्रकारमाह—

सन्तोषयेदिति ।

सन्तोषयेदकुटिलार्द्रतरान्तरात्मा-
तं स्वैर्धनैश्च वपुषाप्यनुकूलवाण्या ॥
अब्दत्रयङ्कमलनाभधियाऽतिधीर
स्तुष्टे विवक्षतु गुरावथमन्त्रदीक्षाम् ॥ ३ ॥

अथानन्तरम् उक्तलक्षणं गुरुं वत्सरत्रयं पद्मनाभबुद्ध्या सन्तोषयेत् कैः स्वीयद्रव्यैः तथा शरीरेण तथा प्रियवचनेन कीदृशः सुधीरः पण्डितः पुनः कीदृशः अवक्रोऽतिस्निग्धो अन्तरात्मा अन्तःकरणं यस्य स तथा अथानन्तरं तुष्टे गुरौ मन्त्रदीक्षां विवक्षतु वक्तुमिच्छतु शिष्यएव यत्त्वन्यत्रोक्तम् ।

एकाब्देन भवेद्विप्रोभवेदब्दद्वयान्नृपः ।
भवेदब्दत्रयैर्वैश्यः शूद्रो वर्षचतुष्टयैः ॥
इति ।

तदत्यन्तपरिशीलितविषयम् ।

अन्यथातु ।

त्रिषु वर्षेषु विप्रस्य षड्वर्षेषु नृपस्य च ।
विशोनवसुवर्षेषु परीक्षेतेतिशस्यते ।
समास्वपिद्वादशसुतेषां येवृषलादयः ।

इति बोद्धव्यं ।

विहितनक्षत्रादिकं मत्कृतशारदातिलकोद्द्योते बोद्धव्यम् ॥३॥

कलावत्यादिभेदेन दीक्षाया बहुविधत्वात् मया पुनरत्रप्रपञ्च सारोक्ता क्रियावती दीक्षैव सङ्क्षेपेण प्रदर्श्यते इत्याह—

प्रपञ्चसारेति ।

प्रपञ्चसारप्रथिता तु दीक्षा
संस्मार्यते संप्रतिसर्वसिद्ध्यै ॥
ऋते यया सन्ततजापिनोऽपि
सिद्धिं न वै दास्यति मन्त्रपूगः ॥ ४ ॥

सम्प्रति दीक्षा क्रियावती संस्मार्यते तस्याः स्मरणमात्रं क्रियते नतु सम्यगभिधीयते अत्र हेतुः यतः प्रपञ्चसारे विविच्योक्ता, किमर्थमभिधीयते सर्वेषां फलानां प्राप्त्यै यया दीक्षया विना सर्वदाजपकर्तुः पुरुषस्य मन्त्रसमूहः फलं यस्मान्नददाति ।

यदाहुः ।

मन्त्रवर्गानुसारेण साक्षात्कृत्येष्टदेवताम्
गुरुश्चेद्बोधयेच्छिष्यं मन्त्रदीक्षेति सोच्यत ।
इति ॥ ४ ॥

अथ शोधितशालादिस्थाने मण्डपपूर्वकृत्यं वास्तुबलिमाह—

अथेति ।

अथ पुरोविदधीत भुवः स्थली
मधि यथाविधि वास्तुबलिंबुधः ॥

अचलदोर्मितमत्र तु मण्डपं
मसृणवेदिकमारचयेत्ततः ॥ ५ ॥

अथानन्तरं प्रथमं भुवः स्थलीमधि पृथिव्यामुपरि यथाविधि यथोक्तप्रकारेण वास्तुवलिं बुधो दद्यात् अत्र वलिदानादिविधिश्च मत्कृतशारदातिलकोद्द्योते बोद्धव्यः ततस्तदन्तरम् अत्र संस्कृतभूमौ मण्डपं कुर्यात् कीदृशम् अचलदोर्मितं सप्तहस्तपरिमितं तु शब्दो अनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन पञ्चहस्तपरिमितं नवहस्तमितं चेति बोद्धव्यं पुनः कीदृशं मसृणवेदिकं चिक्कणवेदिकम् उत्कृष्टवेदिकामित्यर्थः ॥ ५ ॥

त्रिगुणेति ।

त्रिगुणतन्तुयुजा कुशमालया
परिवृतंप्रकृतिध्वजभूषितं ॥
मुखचतुष्कपयस्तरुतोरणं
सितवितानविराजितमुज्ज्वलम् ॥ ६ ॥

पुनः कीदृशं कुशमालयावेष्टितं किम्भूतया श्वेतरक्तश्यामवर्णतन्तुयुक्तया यद्वा त्रिगुणीकृतसूत्रयुक्तया पुनः कीदृशम् अष्टभिर्ध्वजैः शोभितं प्रकृतिरष्टसंख्या पुनःकीदृशं मुखचतुष्के द्वारचतुष्टये पयस्तरुभिः क्षीरवृक्षैः तोरणं वहिर्द्वारं यत्र तादृशं क्षीरवृक्षास्तु अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधाख्याः (पुनः कीदृशं शुभ्रचन्द्रातपेनशोभितं) पुनः कीदृशंमुज्ज्वलंनिर्मलम् ॥ ६॥

कुण्डविधिमाह—

वस्विति ।

वसुत्रिगुणिताङ्गुलप्रमितखाततारायतं
वसोर्वसुपतेरथो ककुभिधिष्ण्यमस्मिन् बुधः
करोतुवसुमेखलंवसुगणार्द्धकोणं प्रती
च्यवस्थितगजाधरप्रतिमयोनिसंलक्षितम् ॥ ७ ॥

अथानन्तरम् अस्मिन् मण्डपेबुधः वसोर्वह्नेर्धिष्ण्यं कुण्डं

करोतु कीदृशं वसुरष्टसंख्या अष्टौवसवः इति प्रसिद्धेः तेषां वसूनां त्रिगुणानि चतुर्विंशाङ्गुलानि तैः प्रमितं तत्प्रमाणंखातस्यगर्त्तस्य उच्चत्वंविस्तारश्च यत्र तादृशं कुत्र वसुपतेः कुवेरस्य ककुभिदिशि उत्तरस्यां पुनः कीदृशं वसुमेखलम् अत्र वसुशब्देन अग्निरुच्यते सचगार्हपत्याहवनीयेत्यादित्रिविधः पुनः कीदृशं वसुगणार्द्धकोणं चतुष्कोणं पुनः कीदृशं पश्चिमदिश्यवस्थितं गजोऽष्टसदृशद्वादशाङ्गुलायामा या योनिस्तया भूषितं तदुक्तं—

द्वादशाङ्गुलिरूपत्वाद्योनिः स्याद्द्वादशाङ्गुलिरिति ।
अपरोऽत्रविशेषः शारदातिलकतोऽवगन्तव्यः ॥ ७ ॥

अधुनाराशिमण्डलविधिंदर्शयति ।

तत इति ।

ततोमण्डपेगव्यगन्धाम्बुसिक्ते
लिखेन्मण्डलं सम्यगष्टच्छदाब्जम् ॥
सवृत्तत्रयंराशिपीठाघ्रिवीथि
चतुर्द्वारशोभोपशोभास्रयुक्तम् ॥ ८ ॥

ततोमण्डपानन्तरम् अस्मिन् मण्डपेसम्यक्यथोक्तप्रकारेणमण्डलंलिखेत् कीदृशे गव्यैः पञ्चगव्यैः शारदातिलकोक्तवैष्णवगन्धाष्टकजलेनप्रोक्षिते कीदृशम् अष्टदलपद्मसहितं पुनः कीदृशं वृत्तत्रयसहितं पुनः राशयोमेषादयः पीठंकलसस्थापनस्थानंतस्याङ्घ्रिपीठपात्रचतुष्टयं चतस्रोवीथयः चत्वारिद्वाराणिशोभाउपशोभा अस्रंकोणम् एतैर्युक्तम् अयमर्थः सार्द्धहस्तद्वयप्रमाणेनसमंचतुरस्रंभूभागंपरिष्कृत्यतत्र पूर्वापरायतानिसप्तदशसूत्राणिपातयेत् एवंसतिषट्पञ्चाशदुत्तरं द्विशतंकोष्ठानांभवति तत्र कोष्ठविभागोमध्येषोडशभिः कोष्ठैर्वृत्तत्रयान्वितं पद्मंलिखेत् (तत्रचपद्मोपरिशिष्टेपीठंतदङ्गंचलिखेत्) तद्बहिरष्टाधिकचत्वारिंशताद्वादशराशीन् लिखेत् तद्बहिः षट्त्रिंशतापीठं पीठाङ्गञ्चलिखेत् (तद्बहिरशीतिभिः पदैर्लिखेत्) अत्रेदं बोद्धव्यं पद्मस्यदलाग्रस्थंवृत्तंपीठशक्तिश्चएतयोर्मध्ये पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरंसूत्रचतुष्टयंदद्यात् अनन्तरंद्वादशाधिकैः शतपदैर्द्वारशोभोप-

शोभाकोणानिविलिखेत् तत्रसर्वस्यांदिशिद्वारंषट्पदं । (तत्रप्रकारः वाह्यपङ्क्तिगतमध्यकोष्ठद्वयन्तदन्तर्गतपङ्क्तिगतमध्यकोष्ठद्वयमितिद्वारस्यैकस्मिन्भागेकोष्ठचतुष्टयेनैकाशोभाभवति तत्रबाह्यपङ्क्तिगतमेकंकोष्ठंतदन्तर्गतपङ्क्तिगतंकोष्ठत्रयमितिएवंकोष्ठचतुष्टयेनैकोपशोभाभवति अत्रवाह्यपङ्क्तिगतकोष्ठत्रयन्तदन्तर्गतपङ्क्तिगतमेकंकोष्ठमितितथाकोष्ठषट्केन कोणमिति एवमपरस्मिन्भागेऽपिशोभोपशोभाकोणानिबोद्धव्यानि एवंदिक्चतुष्टयेऽपिमिलित्वा द्वादशाधिकंशतंभवतीति अत्रानुक्तंशारदातिलकेबोध्यम ॥ ८ ॥

ततो देशिकः स्नानपूर्वं विधानं।
विधायाऽऽत्मपूजावसानं विधिज्ञः ॥
स्ववामाग्रतः शङ्खमप्यर्घ्यपाद्या-
चमाद्यानि पात्राणि सम्पूरितानि ॥ ९ ॥
विधायाऽन्यतः पुष्पगन्धाक्षताद्यं।
करक्षालनं पृष्ठतश्चाऽपि पात्रम् ॥
प्रदीपावलीदीपिते सर्वमन्यत्।
स्वदृग्गोचरे साधनं चाऽऽददीत ॥ १० ॥

तदनन्तरं विधिज्ञः आगमोक्तप्रकारज्ञः देशिको गुरुः स्नानपूर्वकं विधानं स्वगृह्योक्तादिस्नानविधिम् आत्मपूजापर्यन्तं समाप्य स्ववामाग्रे शङ्खार्घ्यपाद्याचमनीयपात्राणि जलादिस्वच्छद्रव्यैः सम्पूरितानि कृत्वा यथोत्तरं स्थापयित्वा ऽन्यतो दक्षिणभागे पुष्पाणि पूजाद्रव्याणि निधाय करप्रक्षालनपात्रमेकं पृष्ठदेशे निधाय सर्वमन्यत् साधनम् उपकरणं स्वदृग्गोचरे चक्षुर्गोचरे प्रदीपश्रेणिविराजिते स्थापयेत् अत्राऽपरो विशेषः श्रीपरमानन्दभट्टाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥ १० ॥

वायव्येति—

वायव्याशादीशपर्यन्तमर्च्य-
पीठस्योदग्गोरवी पङ्क्तिरादौ ॥

पूज्योऽन्यत्राऽप्याम्बिकेयः कराब्जैः ।
पाशं दन्तं शृण्यभीती दधानः ॥ ११ ॥

पीठस्य राशिपीठस्य उदक् उत्तरभागे वायव्यकोणादीशानकोण पर्यन्तं गुरुसम्बन्धिनी पङ्क्तिरादौ प्रथमतः पूज्या प्रयोगस्तु ॐगुरुभ्योनमः इति अन्यत्र दक्षिणभागे आम्बिकेयो गणपतिः पूज्यः कीदृशः हस्तपद्मैः स्वदन्तं शृणिम् अङ्कुशम् अभयं दधानः ॥ ११ ॥

अधुनाकलशस्थापनप्रकारंदर्शयति

यतोदेशिक इत्यादिना

आराध्येति ।

आराध्याऽऽधारशक्त्याद्यमरचरणपावध्यथो मध्यभागे।
धर्मादीन् बहिरक्षःपवनशिवगतान् दिक्ष्वधर्मादिकांश्च॥
मध्ये शेषाब्जविम्बत्रितयगुणगणात्मादिकं केशराणां।
वह्नेर्मध्ये च शक्तीर्नव समभियजेत्पीठमन्त्रेण भूयः॥१२॥

अथानन्तरं मण्डलमध्यभागे आधारशक्तिमारभ्य कल्पवृक्षपर्यन्तमाराध्य पूजयित्वा पीठन्यासक्रमेण वन्हीति अग्न्यादिकोणगतान् धर्मादीन् पूर्वादिचतुर्दिक्षु अधर्मादीन् तथा मध्ये शेषं पद्मं तथा सूर्यसोमवह्नीनां विम्बत्रयं द्वादशषोडशदशकलाव्याप्तं मण्डलत्रयं तथा सत्वादिगुणत्रयं तथा ऽऽत्मादिचतुष्टयं पूजयेत् अथ केशराणां मध्ये कर्णिकायां च विमलाद्या नव शक्तीः पूर्वादिक्रमेण पूजयेत् भूयः पुनरपि पूर्वोक्तेन पीठमन्त्रेण पीठं पूजयेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तत इति ।

ततः शालीन् मध्येकमलममलांस्तण्डुलवरा-
नपि न्यस्येद्दर्भास्तदुपरि च कूर्चाक्षतयुतान् ॥
न्यसेत्प्रादक्षिण्यात्तदुपरि कृशानोर्दश कला-
यकाराद्यर्णाद्या यजतु च सुगन्धादिभिरिमाः॥१३॥

तदनन्तरं मध्येकमलं कमलमध्ये शालीन् आढकपरिमि-

तान् तथा शुभ्रान् शाल्यष्टभागपरिमितान् तण्डुलान् श्रेष्ठान् न्यस्येत् स्थापयेत्।

तदुक्तं।

शालीन्वैकर्णिकायांचानिक्षिप्याढकसंमितान्।
तण्डुलांश्चतदष्टांशान्दर्भैः कूर्चैः प्रविन्यसेदिति।

तदुपरि तण्डुलोपरि कूर्चाक्षतयुक्तान् दर्भान् विन्यसेत्, कुशत्रयघटितो ब्रह्मग्रन्थिः कूर्चशब्देनोच्यते, कूर्चः कुशमुष्टिरिति त्रिपाठिनः, तदुपरि कूर्चोपरि कृशानोर्वह्नेर्दश कला यकारादयो दशवर्णा आद्याः प्रथमा यासान्ताः प्रादक्षिण्येन न्यसेत् तदनन्तरं इमा दश कला गन्धादिभिःपूजयेत्।

ताश्च—

धूम्रार्चिरूष्माज्वलिनीज्वालिनीविस्फुलिङ्गिनी।
सुश्रीः सुरूपा कपिलाहव्यवहाकव्यवहेति।

प्रयोगस्तु धूम्राचिषेनम इति॥ १३॥

न्यसेदिति।

न्यसेत्कुम्भं तत्र त्रिगुणितलसत्तन्तुकलितं।
जपंस्तारं धूपैः सुपरिमलितं जोङ्कटमयैः।
कभाद्यैः कुम्भेऽस्मिन् ठडवसितिभिर्वर्णयुगलैः।
तथा न्यस्याऽभ्यर्च्यास्तदनु खमणेर्द्वादश कलाः॥१४॥

तत्र दशकलामये कूर्चे तारमोंकारमुच्चरन् कुम्भं न्यसेत् कुम्भस्तु सुवर्णादिनिर्मितः।

तदुक्तं।

सौवर्णं राजतं वापि मृन्मयं वा यथोदितम्।
क्षालयेदस्त्रमन्त्रेण कुम्भं सम्यक् सुरेश्वरीति।

कीदृशं ग्रीवायां त्रिगुणिता लसन्तः शोभमाना ये तन्तवः कन्याकार्तितकार्पाससूत्राणि तैः कलितम् अस्त्रमन्त्रेणवेष्टितम् पुनः कीदृशं जोङ्कटमयैः कृष्णागुरुप्रधानैर्धूपैः सुधूपितं तदनन्तरं

द्युमणेः सूर्यस्य द्वादशकला अस्मिन्कुम्भे न्यस्य अनन्तरं पूज्याः कैः वर्णयुगलैः कीदृशैः कभाद्यैः ककारभकाराद्यैः पुनः कीदृशैः ठडवसितिभिः ठकारडकारावसानैः अयमर्थः अनुलोमपठितककाराद्येकैकमक्षरं प्रतिलोमपठितभकाराद्येकैकमक्षरेणसहितं तपिन्यादिषु द्वादशकलासु संयोज्य न्याससादिकं कार्यं ।

ताश्च—

तपिनीतापिनीधूम्रामरीचि ज्वालिनीरुचिः ।
सुषुम्णाभोगदाविश्वावेधिनीधारिणीक्षमेति ।

प्रयोगस्तु कंभंतपिन्यैनमः खं वं तापिन्यैनम इत्यादिकार्यम् ॥१४॥

एवमित्यादि—

एवं संकल्प्याऽग्निमाधाररूपं ।
भानुं तद्वत्कुम्भरूपं विधिज्ञः ॥
न्यस्येत्तस्मिन्नक्षताद्यैः समेतं ।
कूर्चं स्वर्णैरत्नवर्यैः प्रदीप्तम् ॥ १५ ॥

एवमनेन प्रकारेणाऽऽधाररूपमग्निं संकल्प्य तद्वत्कुम्भरूपंभानुं विचिन्त्य तस्मिन्कुम्भे विधिज्ञ आगमोक्तप्रकाराभिज्ञः मूलमन्त्रेणाऽक्षताद्यैः सहितं कूर्चं पूर्वोक्तलक्षणैः सुवर्णरत्नवर्यैर्नवरत्नैः शोभितं न्यसेत् ।

तदुक्तंभैरवेण ।

एतान् नयित्वा तन्मध्येशुक्लपुष्पंसिताक्षतम् ।
नवरत्नंचकूर्चंचमूलेनैवविनिक्षिपेदिति ॥ १५ ॥

अथेति—

अथ क्षाथतोयैः चकारादिवर्णै-
रकारावसानैः समापूरयेत्तम् ॥
स्वमन्त्रात्रिजापावसानं पयोभि-
र्गवां पञ्चगव्यैर्जलैः केवलैर्वा ॥ १६ ॥

अथाऽनन्तरं पीठकुम्भयोरैक्यं विचिन्त्य पञ्चाशद्वर्णैरोषधितोयैः पलाशत्वग्जलैः क्षीरद्रुमत्वक्क्वाथजलैर्वा सर्वौषधिजलैर्वा गवां पयोभिर्वा पञ्चगव्यैर्वा केवलजलैः कर्पूरादिजलैर्वा तीर्थजलैर्वा क्षकारादिवर्णैरकारावसानैर्विलोममातृकाभिः स्वमन्त्रत्रिजपावसानं मूलमन्त्रवारत्रयजपान्तं यथा स्यादेवं पूरयेत् ॥ १६ ॥

कलश जले इति—

कलशजलेऽस्मिन् वसुयुगसंख्याः ।
स्वरगणपूर्वा न्यसतु तथैव ॥
उडुपकलास्ताः सलिलसुगन्धा-
क्षतसुमनोभिस्तदनु यजेत ॥ १७ ॥

तस्मिन् कलशजले उडुपकलाश्चन्द्रकलाः वसुयुगसंख्याः षोडशसंख्याः स्वरगणपूर्वा अकारादिवर्णपूर्वा न्यसतु तदनु तदनन्तरं ताश्चन्द्रकलास्तथैव तेनैव क्रमेण पुष्पाञ्जलिभिः पूजयेत् ।

ताश्च—

अमृतामानदापूषातुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ।
शशिनीचन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्नाश्रीः प्रीतिरङ्गदाः ।

पूर्णापूर्णामृतेति ॥ १७ ॥

अधुना वैष्णवगन्धाष्टकमाह—

उदीच्यकुष्ठकुङ्कुमाम्बुलोहसज्जटामुरैः ॥
सशीतमित्युदीरितं हरेः प्रियाष्टगन्धकम् ॥ १८ ॥

उदीच्यम् उशीरं कुष्ठं कुङ्कुमं कम्बुवाला नेत्रवाला लोहः कृष्णगुरुः जटया सह मुरा जटामांसी मुरा मांसी च एतैः सह शीतं चन्दनमिति हरेः प्रियकारिगन्धाष्टकमुक्तम् ॥ १८ ॥

शङ्खपूरणमाह—

क्वाथेति ।

क्वाथतोयपरिपूरितोदरे-
संविलोड्य विधिनाऽष्टगन्धकम् ॥
सोमसूर्यशिखिनां पृथक्कलाः ।
सेचकर्म विनियोजयेत्क्रमात् ॥ १९ ॥

दरे शङ्खे विधिनाऽऽगमोक्तप्रकारेण मूलमन्त्रेण पूर्वोक्तक्वाथजलेन परिपूरिते गन्धाष्टकं नमोमन्त्रेण संविलोड्य दत्वा सोमसूर्यवह्नीनां कलाः पृथक् समावाह्य सेचकर्म प्राणप्रतिष्ठाकर्म क्रमेण विनियोजयेत् कुर्यात् ॥ १९ ॥

तद्वदिति—

तद्वदाक्षरभवास्तु कादिभि-
ष्टादिभिः पुनरुकारजाः कलाः ॥
पादिभिर्मलिपिजास्तु विन्दुजाः ।
षादिभिः स्वरगणेन नादजाः ॥ २० ॥

पूर्वोक्तप्रकारेण आक्षरभवा अकाराक्षरभवा दश कलाः कादिभिः ककारादिभिर्दशभिरक्षरैः सहिताः पुनरुकारजा उकाराक्षरभवा दश कलाः यादिभिर्दशभिरक्षरैः सहिताः तथा मलिपिजा मकाराक्षरभवा दश कलाः पादिभिर्दशभिरक्षरैः सहिताः तथा विन्दुजा विन्दुप्रभवाः चतस्रः कलाः षादिभिश्चतुरक्षरैः सहिताः तथा नादजा नादप्रभवाः षोडश कलाः स्वरसमूहेन षोडशभिः स्वरैः सहिताः शङ्खसलिले न्यस्याः ।

ताश्च—

सृष्टिर्धृतिः स्मृतिर्मेधाकान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा ।
स्थितिः सिद्धिरकारोत्थाः कला दश समीरिताः ।
यवा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके ।
वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा उकारजाः कलाः ॥

तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् ह्रदिनी क्रिया ।
उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजाः कलाः ।
बिन्दोरपि चतस्रः स्युः पीता श्वेताऽरुणाऽसिता ॥
निवृत्तिः सुप्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैवच ।
ईरिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा ॥
सूक्ष्मा सूक्ष्ममता ज्ञाना ऽमृता चाऽऽप्यायनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा च अनन्ता नादसम्भवा इति ॥
प्रयोगश्च कं सृष्टथैनम इत्यादि ॥ २० ॥

समावाहनान्ते इत्यादि ।

समावाहनान्तेऽसुसंस्थापनात्प्राक् ।
ऋचस्तत्र तत्राऽभिजप्या बुधेन ॥
समभ्यर्च्य तास्ताः पृथक् तच्च पाथोऽ-
र्पयेन्मूलमन्त्रेण कुम्भे यथावत् ॥ २१ ॥

समावाहनस्याऽन्ते ऽसुसंस्थापनात्प्राक् प्राणप्रतिष्ठायाः पूर्वं तत्र तत्र स्थाने पण्डितेन धार्य्याश्चाऽभिजप्याः पठनीयाः अयमर्थः शङ्खजले ऽकारप्रभवककारादिकलावाहनानन्तरं प्राणप्रतिष्ठायाः पूर्वं "हंसः शुचिष"दिति ऋचं पठेत् उकारप्रभवटादिकलावाहनानन्तरं "प्रतद्विष्णु"रिति ऋचम्पठेत् मकारादिप्रभवपकारादिकलावाहनानन्तरं "तत्सवितु"रित्यादि ऋचं पठेत् नादप्रभवतकारादिकलावाहनानन्तरं "विष्णोर्योनि"रित्यादिऋचं पठेत् अनन्तरं मूलमन्त्रं शङ्खजले विलोमेन जपेत् तारकलाः पृथगेकैकशः यथावत् यथाविधि सम्पूज्य तच्च पाथः तच्छङ्खोदकं मूलमन्त्रं पठित्वा कुम्भे विनिक्षिपेत् ॥ २१ ॥

सहेति—

सहकारबोधिपनसस्तबकैः ।
शतमन्युवल्लिकलितैः कलशम् ॥

पिदधातु पुष्पफलतण्डुलकै-
रभिपूर्णयाऽपि शुभचक्रिकया ॥ २२ ॥

सहकार आम्रः बोधिरश्वत्थः पनसः कण्टकिफलवृक्षः एतेषां स्तवकैः पल्लवैः शतमन्युवल्लिकालितैरिन्द्रवल्लीवद्धैः कलशं कलशमुखं सुरद्रुमधिया पिदधातु समाच्छादयतु तथा पुष्पादिभिः परिपूर्णया शुभचाक्रिकया शोभमानशरावेण तदुपरि पिदधातु ॥२२॥

अभीति ।

अभिवेष्टयेत्तदनु कुम्भमुखं ।
नवनिर्मलांशुकयुगेन बुधः ॥
समलंकृतेऽत्र कुसुमादिभिर-
प्यभिवाहयेत्परतरञ्च महः ॥ २३ ॥

तदनु तदनन्तरं नूतनमलरहितवस्त्रद्वयेन परितः कुम्भमुखमभिवेष्टयेत् अनन्तरं कुम्भे पुष्पादिभिरलंकृते परमोत्कृष्टं महस्तेजः पूज्यदेवतास्वरूपमावाहयेत् आवाहनादिकं कुर्यात् यथा श्रीकृष्णेहा ऽऽगच्छेह तिष्ठ इह संनिधेहि ॥ २३ ॥

सकलीति—

सकलीविधाय कलशस्थममुं ।
हरिमर्णतत्त्वमनुविन्यसनैः ॥
परिपूजयेद् गुरुरथाऽवहितः ।
परिवारयुक्तमुपचारगणैः ॥ २४ ॥

अमुं कलशस्थं हरिं सकलीकृत्य
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिरिति ।
उत्तमाङ्गं विधाय वर्णतत्त्वमन्विति अक्षरमयतत्त्व

मन्त्रन्यासैः सहेति रुद्रधरः अर्ण इति सृष्टिसंहारभेदेन अङ्गुल्यारोपणभेदेन च मन्त्रवर्णविन्यासोऽर्णन्यासः तत्त्वेति सृष्टिसंहारभेदेन मन्त्राक्षरान्वितदशतत्त्वन्यासः तथा मूलमन्त्रन्यासो मनुन्यासः मनुपुटितमातृकान्यास इत्यर्थः इत्यादिन्यासैस्तत्तेजोरूपधरं सकलं सगुणं शरीरं कुर्यादिति भैरवत्रिपाठिनः विविद्याधरोऽप्येवमाह पीठन्यासकरन्यासौ विनाऽपि प्रथमद्वितीयपटलप्रोक्तन्यासादिजातैरिति केचित् अष्टादशाक्षरे पक्षे तत्त्वन्यासस्थाने मन्त्राक्षरन्यासो द्रष्टव्यः अथाऽनन्तरम् अवहितः सावधानो गुरुः सपरिवारम् आवरणसमेतम् उपचारगणैः षोडशदशपञ्चोपचारान्यतमोपचारेण पूजयेत् ॥ २४ ॥

पूजाक्रममाह—

दत्वेति ।

दत्वाऽऽसनं स्वागतमित्युदीर्य ।
तथाऽर्घ्यपाद्याचमनीयकानि ॥
देयानि पूर्वं मधुपर्कयुञ्जि ।
नन्दात्मजायाऽऽचमनान्तकानि ॥ २५ ॥
स्थानं च वासश्च विभूषणानि ।
साङ्गाय तस्मै विनियोज्य मन्त्री ॥
गात्रे पवित्रैरथ गन्धपुष्पैः ।
पूर्वं यजेन्न्यासविधानतोऽस्य ॥ २६ ॥

तस्मै साङ्गाय नन्दात्मजाय कृष्णाय आसनं पद्मादिकुसुमरूपं दत्वा स्वागतमित्युदीर्य स्वागतमिति शब्दमुच्चार्य अनन्तरं पूर्वं प्रथमतः अर्घ्यपाद्याचमनीयकानि मधुपर्कसहितानि देयानि आचमनान्तकानि मधुपर्कं दत्वा पुनराचमनीयं देयं स्नानं गन्धजलादिभिः कार्यं वासो वस्त्रयुगलं शरीरे देयं विभूषणानि कुण्डलादीनि यथास्थानं विनियोज्यानि अथाऽनन्तरम् अस्य परमेश्वरस्य गात्रे शरीरे पूर्वं प्रथमतः पवित्रैः शुद्धैः गन्धपुष्पैर्न्यासप्रकारेण यजेत् पूजयेत् ॥ २५ ॥ २६ ॥

पूजाप्रकारमेवाह—

सृष्टिस्थितीति ।

सृष्टिस्थिती स्वाङ्गयुगं च वेणुं ।
मालामभिज्ञानवराश्ममुख्यौ ॥
मूलेन चाऽऽत्मार्चनवत्प्रपूज्य ।
समर्चयेदावरणानि भूयः ॥ २७ ॥

वर्णन्यासमन्त्रैर्यथाक्रमं पूजयेत् ॐ गों ॐ नमः इत्यादि सृष्टिस्थिती पूर्वोक्तं स्वाङ्गयुगं पञ्चाङ्गदशाङ्गन्यासौ वेणुं मालां-वनमालाम् अभिज्ञानवरं श्रीवत्सलाञ्छनमिति अश्ममुख्यः कौ-स्तुभः एतानि सम्पूज्य मूलेन चाऽऽत्मार्चनवत् यथाऽऽत्मनि परमे-श्वरपूजा मूलमन्त्रेण पञ्चकृत्वः तुलस्यादिपुष्पाञ्जलिभिः पद-द्वयादिषु कृता तथा कुम्भस्थमपि सम्पूज्य भूयः पुनरपि आवर-णानि वक्ष्यमाणानि पूजयेत् अष्टादशार्णपक्षे सृष्ट्यादिस्थानेषु वर्णन्यासपदन्यासानां पूजा कार्येति बोद्धव्यम् ॥ २७ ॥

आवरणपूजाक्रममाह—

दिक्ष्विति ।

दिक्ष्वथ दामसुदामौ वसुदामः किङ्किणी च संपूज्याः ॥
तेजोरूपास्तद्बहिरङ्गानि च केशरेषु समभियजेत् ॥२८॥

अथाऽनन्तरं कर्णिकायां देवस्य पूर्वादिचतुर्दिक्षु दामादय-श्चत्वारः पूज्याः कीदृशाः तेजोरूपाः देदीप्यमानाः प्रयोगस्तु ॐदा-मायनम इत्यादि द्वितीयावरणमाह तद्बहिरिति कर्णिकाकोणेषु अङ्गानि समभियजेत् ॥ २८ ॥

पूजाविधानमाह—

हुतवहनिर्ऋतिसमीरणाशिवेति ।

हुतवहनिर्ऋतिसमीरशिवादिक्षु हृदादिवर्मपर्यन्तम् ॥
पूर्वादिदिक्ष्वथाऽस्त्रं क्रमेण गन्धादिभिः सुशुद्धमनाः॥२९॥

अग्न्यादिकोणचतुष्टयेषु हृदयादिकवचान्तानि चत्वार्यङ्गानि अ-

थाऽनन्तरं पूर्वादिचतुर्दिक्षु अस्त्रमङ्गं पूजयेत् ॥ २९ ॥

अङ्गदेवताध्यानमाह—

मुक्तेति।

मुक्तेन्दुकान्तकुवलयहरिनीलहुताशसभाः प्रमदाः।
अभयवरस्फुरितकराः प्रसन्नमुख्योऽङ्गदेवताःस्मर्याः॥३०॥

अङ्गदेवता ध्येयाः किम्भूताः प्रमदाः स्त्रीस्वभावाः पुनः किम्भूताः मुक्ताः इन्दुकान्तश्चन्द्रकान्तमणिः कुवलयं नीलपद्मं हरिनीलः इन्द्रनीलमणिः हुताशो वह्निश्च एतेषां समानाऽऽभा प्रभा वर्णो यासान्तास्तथा पुनः किम्भूता अभयेन वरेण च शोभिताः करा यासान्ताः पुनः किम्भूताः प्रसन्नवदनाः ॥ ३० ॥

तृतीयमावरणमाह—

रुक्मिण्येति।

रुक्मिण्याद्या महिषीरष्टौ-
सम्पूजयेद्दलेषु ततः॥
दक्षिणकरधृतकमला वसुभरि
तसुपात्रमुद्रितान्यकराः॥ ३१ ॥

ततस्तदनन्तरं दलेषु पूर्वादिपत्रेषु रुक्मिण्याद्याः अष्टौ महिषीर्मुख्या महादेवीः सम्पूजयेत् किम्भूताः दाक्षिणकरैर्धृतानि कमलानि याभिस्ताः तथा पुनः किम्भूताः वसुपूरितपात्रैर्मुद्रिताः पूरिता अन्ये वामकरा यासां तास्तथा ॥ ३१ ॥

अष्टौ वर्णयति—

रुक्मिण्येति।

रुक्मिण्याख्यासत्या सनाग्निजित्याह्वया सुनन्दा च॥
भूयश्च मित्रविन्दा सुलक्ष्मणा ऋच्चजा सुशीला च॥३२॥

ऋक्षजा जाम्बवती ॥ ३२ ॥

तासांरूपाणि दर्शयति—

तपनीयेति ।

तपनीयमरकताभाः सुसित-
विचित्राम्बरा द्विशस्त्वेताः ॥
पृथुकुचभरालसाङ्गो विविध-
मणिप्रकरविलसिताभरणाः ॥ ३३ ॥

एता रुक्मिण्याद्या द्विशः युग्मशः क्रमेण काञ्चनमरकतयोरिवा ऽऽभा दीप्तिर्यासां तास्तथा पुनः किंभूताः शोभमानानि शुक्लानि नानाप्रकाराणि वस्त्राणि यासान्तास्तथा पुनः किंभूता अचला ये कुचास्तेषां गौरवेण अलसानि निष्क्रियाणि अङ्गानि यासान्तास्तथा पुनःकिंभूता नानाप्रकारो मणिप्रकर इन्द्रनीलादिसमूहस्तेषु विशेषेण शोभितानि आभरणानि यासाम् ॥ ३३ ॥

चतुर्थावरणमाह—

तत इति ।

ततो यजेद्दलाग्रेषु वसुदेवं च देवकीम् ॥
नन्दगोपं यशोदां च बलभद्रं सुभद्रिकाम् ॥
गोपान् गोपीश्च गोविन्दविलीनमतिलोचनान्॥३४॥

ततस्तदनन्तरं दलाग्रेषु पूर्वादिक्रमेण वसुदेवादीन् संपूजयेत् किदृशा गोविन्दे विलीना संबद्धा मतिर्लोचनं येषान्ते तथा ॥ ३४ ॥

एतेषामायुधानिदर्शयति—

ज्ञानेति ।

ज्ञानमुद्राभयकरौ पितरौ पीतपाण्डरौ ।
दिव्यमाल्याम्बरालेपभूषणे मातरौ पुनः ॥ ३५ ॥

ज्ञानमुद्रा अभयं च करेषु ययोस्तौ पितरौ वसुदेवनन्दगोपौ कीदृशौ हरिद्राभश्वेतौ मातरौ देवकीयशोदे कीदृश्यौ दिव्यानि देवार्हाणि माल्याम्बरभूषणानि ययोस्तादृश्यौ ॥ ३५ ॥

धारयन्त्यौ च वरदं पायसापूर्णपात्रकम् ।
अरुणाश्यामले हारमणिकुण्डलमण्डिते ॥ ३६ ॥

वरदं वरदानं मुद्राविशेषं पायसापूर्णपात्रं च धारयन्त्यौ पुनः किम्भूते अरुणाश्यामले पुनः किदृश्यौ हारकुण्डलाभ्यां शोभिते॥३६॥

बलः शङ्खेन्दुधवलो मुसलं लाङ्गलन्दधत् ॥
हालालोलो नीलवासा हेलावानेककुण्डलः ॥३७॥

बलो बलभद्रः शङ्खेन्दुधवलः श्वेतः लाङ्गलं मुसलं बिभ्राणः पुनः कीदृशः हाला माध्वी तस्याः पाने चञ्चलः अमृष्यकारी पुनः कीदृशः नीलवासाः पुनः कीदृशः हेलावान् लीलावान् पुनः कीदृश एककुण्डलधारी ॥ ३७ ॥

कलायश्यामला भद्रा सुभद्रा भद्रभूषणा ॥
वराभययुता पीतवसना रूढयौवना ॥ ३८ ॥

सुभद्रा कलायश्यामला भद्रा समीचीना भद्रभूषणा शोभमानाभरणा पुनः किम्भूता वराभययुता पुनः किम्भूता पीतवसना पुनः किम्भूता प्रौढयौवना ॥ ३८ ॥

वेण्विति—

वेणुवीणावेत्रयष्टिशङ्खशृङ्गादिपाणयः ॥
गोपा गोप्यश्च विविधप्रभृतात्तकराम्बुजाः ॥
मन्दारादींश्च तद्बाह्ये पूजयेत्कल्पपादपान् ॥३९॥

वेणुर्वंशी वीणातन्त्री वेत्रं यष्टिः शङ्खः शृङ्गादि नानावस्तु पाणौ करे येषां एवंविशिष्टा गोपाः गोप्यः पुनर्नानाप्रकारं यत्प्राभृतमुपढौकनं तेनात्तमायत्तं वशीकृतं कराब्जं यासान्ताः पञ्चमावरणमाह—

मन्दारादीनिति । तद्बाह्ये तदनन्तरं मन्दारादीन् अग्रे वक्ष्यमाणान् कल्पवृक्षान् पूजयेत् ॥ ३९ ॥

मन्दारसन्तानकपारिजात ।
कल्पद्रुमाख्यान् हरिचन्दनं च ॥

मध्ये चतुर्दिक्ष्वपिवाञ्छितार्थ-
दानैकदक्षान् फलनम्रशाखान् ॥ ४० ॥

तानेवाह मन्दारेति कुत्र कः पूजनीयः तत्राह मध्ये इति मध्ये कर्णिकायां प्रथमपरित्यागे मानाभावात् प्रथमानिर्दिष्टवत् पूजा चतुर्दिक्षु पूर्वादिचतुर्दिक्षु एतादृशान् वाञ्छिता आकाङ्क्षिता ये अर्थास्तेषां दाने एके अद्वितीया दक्षाः तान् तथा फलैः नम्राःशाखायेषु तान् यद्वा आकाङ्क्षितदाने अद्वितीयसमर्थान् तथा फलै नम्राः शाखा येषु तान् ॥ ४० ॥

षष्ठावरणमाह—

हरीति—

हरिहव्यवाट्तरणिजक्षपाचरा-
ऽप्पतिवायुसोमशिवशेषपद्मजान् ॥
प्रयजेत् स्वदिक्ष्वमलधीः स्वजात्यधी-
श्वरहेतिपत्रपरिवारसंयुतान् ॥ ४१ ॥

हरिरिन्द्रः हव्यवाडग्निः तरणिजो यमः क्षपाचरो निशाचरो निर्ऋतिः अप्पतिर्वरुणः वायुः सोमः ईशः शेषोऽनन्तः पद्मजो ब्रह्मा एतान्स्वदिक्षु पूर्वादिदिक्षु निर्मलमतिः पूजयेत् अत्र निर्ऋतिवरुणयोर्मध्येऽनन्तं सोमेशानयोर्मध्ये ब्रह्माणं स्वदिक्ष्विति-कथनात् अन्यत्र कल्पितपूर्वादिदिक्षु पूजाऽवगम्यते ।

तदुक्तमागमान्तरे ।

देवाग्रेस्वस्यवाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता च देशिकैः ।
प्राची प्राच्येव विज्ञेया मुक्तयेदेवतार्चनामिति ॥

कीदृशान् स्वजातिः इन्द्रत्वादिः अधीश्वरोऽधिपतिः हेतिः शस्त्रं पत्रं वाहनं परिवारो गणः एतैः संयुक्तान् एतेषां च बीजानि उच्चारयितव्यानि प्रयोगस्तु लं इन्द्राय सर्वसुराधिपतये सायुधाय सवाहनाय सपरिवाराय नम एवमन्यत्राप्यूहनीयः ॥४१॥

इदानींवर्णमाह—

कपिशेति ।

कपिशकपिलनीलश्यामलश्वेतधूम्रा-
मलसितशुचिरक्ता वर्णतो वासवाद्याः ॥
करकमलविराजत्स्वायुधा दिव्यवेशा-
विविधमणिगणोस्रप्रस्फुरद्भूषणाढ्याः ॥ ४२ ॥

कपिशः कनकवर्णः कपिलस्ताम्रवर्णाभः श्यामलः कृष्णः श्वेतः शुक्लः धूम्रोऽसितभेदः अमलसितः श्वेतः शुचिरपि श्वेत एव रक्तो लोहित एते वासवाद्याः वर्णतो वर्णेन यथाक्रमं पूर्वोक्त क्रमतः पुनः कीदृशाः हस्तपद्मे शोभमानानि आयुधानि येषां ते पुनः उत्कृष्टवेशा नानाप्रकारमणिसमूहानां पद्मरागादीनाम् उस्रेण किरणेन प्रस्फुरद्देदीप्यमानं यद्भूषणं तेनाढ्या उपचिताः शोभमाना इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सप्तमावरणमाह—

दम्भोलीति ।

दम्भोलिशक्त्यभिधदण्डकृपाणपाश-
चण्डाङ्कुशाह्वयगदात्रिशिखारिपद्माः ॥
अर्च्या बहिर्निजसुलक्षितमौलियुक्ताः-
स्वीयायुधाभयसमुद्यतपाणिपद्माः ॥ ४३ ॥

दम्भोलिर्वज्रं शक्त्यभिधं शक्तिनामकमस्त्रं दण्डः कृपाणः खड्गः चण्डाङ्कुशाह्वयः उग्राङ्कुशाख्यः गदा त्रिशिखं त्रिशूलम् अरि चक्रं पद्मं च एतानि बाह्यवासवादितो बहिः सम्पूज्यानि दम्भोलिप्रभृतयः कीदृशाः निजसुलक्षितमौलियुक्ताः वज्रादिलाञ्छितमुकुटाः पुनः स्वस्वायुधैरस्त्रैरभयेन च समुद्यतं सुलक्षितं हस्तपद्मं येषां ते तथा ॥ ४३ ॥

वज्रादीनांवर्णमाह—

कनकेति ।

कनकरजततोयदाभ्रचम्पा-
रुणहिमनीलजवाप्रवालभासः ।

क्रमत इति रुचा तु वज्रपूर्वा-
रुचिरविलेपनवस्त्रमाल्यभूषाः ॥ ४४ ॥

वज्रपूर्वाः वज्राद्याः रुचा वर्णेन क्रमतोऽनुक्रमेणैवंरूपा ज्ञेयाः पुनः कीदृशाः काञ्चनं रौप्यं तोयदो मेघः अभ्रं मेघः चम्पकपुष्पम अरुणो रक्तः हिमं श्वेतः नीलः श्यामलःजवा औण्ड्रपुष्पं प्रबालो नवपल्लवः एवंभूता दीप्तिर्येषान्ते तथा पुनः कीदृशाः रुचिरं मनोहरं विलेपनं चदनादि वस्त्रं माल्यं भूषणं च येषान्ते तथा ॥ ४४ ॥

पूर्वोक्तमुपसंहरति—
कथितमिति ।

कथितमावृतिसप्तकमच्युता-
र्चनविधाविति सर्वसुखावहम् ।
प्रयजतादथवाऽङ्गपुरन्दरा
शनिमुखैस्त्रितयावरणं त्विदम् ॥ ४५ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण विष्णुपूजाविधौ आवरणसप्तकं कथितं कीदृशं सकलसुखार्थदायकम् अशक्तं प्रत्याह प्रयजतादिति पूर्वोक्ताशक्तः त्रितयावरणम् आवरणत्रयसहितं प्रयजेत्कैः अङ्गम् इन्द्रवज्रं एतन्मुखैरेतत्प्रधानैरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

प्रकृतमुपसंहरन्पूजान्तरमाह ।
इत्यर्चयित्वेति ।

इत्यर्चयित्वा जलगन्धपुष्पैः ।
कृष्णाष्टकेनाऽप्यथ कृष्णपूजाम् ॥
कुर्याद् बुधस्तानि समाह्वयानि ।
वक्ष्यामि तारादिनमोन्तकानि ॥ ४६ ॥

इति पूर्वोक्तप्रकारेण जलगन्धपुष्पैः पूजयित्वा अथानन्तरं कृष्णाष्टकेन वक्ष्यमाणेन बुधः पण्डितः कृष्णपूजां कुर्यात् तानि समाह्वयानि नामानि प्रणवादिनमोन्तकानि वक्ष्यमाणानि ॐ

कृष्णायनम इत्यादीनि ॥ ४६ ॥

तान्येव दर्शयति—

श्रीकृष्णइत्यादि ।

श्रीकृष्णो वासुदेवश्च नारायणसमाह्वयः ।
देवकीनन्दनो यदुश्रेष्ठो वार्ष्णेय इत्यपि ॥ ४७ ॥
असुरान्तकशब्दान्ते भारहारीति सप्तमः ।
धर्मसंस्थापकश्चाऽष्टौ चतुर्थ्यन्ताः क्रमादिमे ॥४८॥

असुरान्तकशब्दान्ते भारहारीत्यर्थः इमे कृष्णादयः शब्दाः क्रमादेकैकशः प्रणवाद्याश्चतुर्थ्यन्ता नमोन्तकाश्च विज्ञेयाः ॥४७॥४८॥

अत्यन्ताशक्तं प्रत्याह—

एभिरिति ।

एभिरेवाऽथवा पूजा कर्तव्या कंसवैरिणः ॥
संसारसागरोतीर्त्यै सर्वकामाप्तये बुधैः ॥ ४९ ॥

अथवा एभिरेव कृष्णादिभिः शब्दैः कंसवैरिणः श्रीकृष्णस्य पूजा बुधैः पण्डितैः कर्तव्या किमर्थं संसार एव सागरः तस्य उतीर्त्यै उत्तरणाय पुनः किमर्थं सकलमनोरथप्राप्त्यर्थम् ॥ ४९ ॥

धूपदानविधिं दर्शयति—

साराङ्गारे इति ।

साराङ्गारे घृतविलुलितैर्जर्जरैः संविकीर्णै ।
र्गुग्गुल्वाद्यै र्घनपरिमलै र्धूपमापाद्य मन्त्री ॥
दद्यान्नीचै र्दनुजमथनाया ऽपरेणा ऽथ दोष्णा ।
घण्टां गन्धाक्षतकुसुमकैरर्चितां वादयानः ॥५०॥

साराङ्गारे दृढकाष्ठाङ्गारे खादिराङ्गारे इति त्रिपाठिनः संविकीर्णैः क्षिप्तैः गुग्गुल्वाद्यैः गुग्गुलुशर्करामधुचन्दनागुरूशीरैः घृतविलुलितैर्घृतप्लुतैः जर्जरैः कुट्टनेन चूर्णितैर्घनपरिमलैर्निविडसौरभशालिभिः धूपमापाद्य कृत्वा मन्त्री उपासकः नीचै-

नाभिप्रदेशे दनुजमथनाय गोपालकृष्णाय दद्यात् किङ्कुर्वन् अथा ऽनन्तरम् अपरेण वामेन दोष्णा हस्तेन गजध्वनिमन्त्रमातः स्वाहेति घण्टाम्वादयन् किम्भूतां गन्धाक्षतपुष्पैः पूजिताम् ॥ ५० ॥

दीपदाने विधिं दर्शयति—

तद्वदिति ।

तद्वद्दीपं सुरभिघृतसंसिक्तकर्पूरवर्त्त्या ।
दीप्तं दृष्ट्याद्यातिविशदधीः पद्मपर्यन्तमुच्चैः ॥
दत्वा पुष्पाञ्जलिमपि विधायाऽर्पयित्वा च पाद्यं-
साचामं कल्पयतु विपुलस्वर्णपात्रे निवेद्य ॥ ५१ ॥

तद्वदापाद्य दीपं कुर्यात् कया सुरभि सुगन्धि यद्घृतं तेन सिक्ता उक्षिता कर्पूरसहिता वर्त्तिः तया कीदृशं दृष्ट्या दीप्तं दृष्टिमनोहरमिति रुद्रधरः पद्मपर्यन्तं मस्तकपर्यन्तमुच्चैरुपरि दत्वा दृष्ट्यादीति दाक्षिणावर्त्तेन पदमपर्यन्तं चरणकमलपर्यन्तमिति त्रिपाठिनः पादपर्यन्तमिति क्वचित्पाठः अनन्तरं पुष्पाञ्जलिमपि शिरसि दत्वा-पाद्याचमनीये च दत्वा विपुलस्वर्णपात्रे वृहत्कनकभाजने नैवेद्यङ्कल्पयतु सम्पादयतु साचामम् आचमनसहितं प्रथमं वदनेत्यादिभिराचमनन्दत्वा अनन्तरं नैवेद्यन्ददात्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

नैवेद्यस्वरूपं दर्शयति—

सुरभीति ।

सुरभितरेण दुग्धहविषा सुश्रृतेन सिता-
ससमुपदंशकैरुचिरहृद्यविचित्ररसैः ॥
दधिनवनीतनूतनासितोपलपूपपुलि-
घृतगुडनारिकेलकदलीफलपुष्परसैः ॥ ५२ ॥

अतिसुरभिणा दुग्धान्नेन सुशृतेन सुपक्केन सितासमुपदंशकैः शर्कराव्यञ्जनैः सह शर्करयासहउपदंशकैर्व्यञ्जनैरितित्रिपाठिनः अस्मिन्पक्षे शुचितेन सितासमुपदंशकैरितिपाठः रुचिर इच्छाकरः हृद्यः सुस्वादः विचित्रो मधुरादिरसो येषु तैः नूतनं श्रेष्ठं

सितोपलं खण्डादिप्रसिद्धं पुष्परसो मधु एतैर्द्रव्यैर्नैवेद्यं कल्पयतु॥५२॥

किंविशिष्टं नैवेद्यं कल्पयतु तत्राह—

अस्त्रोक्षितामिति ।

अस्त्रोक्षितं तदरिमुद्रिकयाऽभिरक्ष्य ।
वायव्यतोयपरिशोषितमग्निदोष्णा ॥
संदह्य वामकरसौधरसाभिपूर्णं ।
मन्त्रामृतीकृतमथाऽभिमृषन्प्रजप्यात् ॥ ५३ ॥
मनुमष्टशः सुरभिमुद्रिकया ।
परिपूर्णमर्चयतुगन्धमुखैः ॥
हरिमर्चयेदथ कृतप्रसवा-
ञ्जलिरास्यतोऽस्य प्रसरेच्च महः ॥ ५४ ॥

मूलमन्त्रास्त्रमन्त्रेणाऽस्त्रायफडित्यनेन वा उक्षितं सिक्तं चक्रमुद्रयाऽभिरक्ष्य वायव्येति वायुवीजजप्तोदकप्रोक्षणपरिशोषितदोषम् अग्निदोष्णा संदह्येति रमितिवह्निबीजाभिजप्तदक्षिणकरेण स्पृष्ट्वा दोषान् दग्ध्वा वामकरसौधरसाभिपूरणमिति वामहस्तेन पिधाय वंवीजजपेनाऽमृतरसाभिपूर्णं विचिन्त्य मूलमन्त्रेणाऽमृतरूपं विचिन्त्याऽथाऽनन्तरं तदेतादृशं नैवेद्यम् अभिमृशन् स्पृष्ट्वा मनुं मन्त्रम् अष्टशः अष्टवारं प्रजपतु सुरभिमुद्रिकया धेनुमुद्रिकया परिपूर्णं नैवेद्यं विचिन्त्य गन्धमुखैः चन्दनाद्यैः पूजयतु दानप्रकारं दर्शयति हरिमित्यादिना कृतप्रसवाञ्जलिर्हरिं प्रत्यर्चयेत् नैवेद्यग्रहणायाऽऽस्यतस्तेजो निःसरत्विति प्रार्थयेत् अथानन्तरम् अस्य हरेरास्यतो मुखतस्तेजो निः सरेत् प्रसरत्विति चिन्तयेत् नैवेद्ये संयोजयेदिति त्रिपाठिनः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

वीतिहोत्रदयितान्तमुच्चरन् ।
मूलमन्त्रमथनिक्षिपेज्जलम् ॥
अर्पयेत्तदमृतात्मकं हवि-
र्दोर्युजा सकुसुमं समुद्धरन् ॥ ५५ ॥

अथानन्तरं वीतिहोत्रदयितान्तं स्वाहाकारान्तं मूलमन्त्रमुच्चरन् किञ्चिज्जलन्तदुपरि क्षिपेत् प्रोक्षयेत् अत्र स्वाहान्तेपि मन्त्रे पुनः स्वाहापदप्रयोगः कार्यः एतद्बलादेव अनन्तरन्दोर्युजा हस्तद्वयेन सकुसुमं सपुष्पं समुद्धरन् उत्तोलयन् तदमृतात्मकं हविः समर्पयेत्॥५५॥

नैवेद्यार्पणमन्त्रमाह—

निवेदयामीति ।

निवेदयामि भगवते जुषाणेदं हविर्हरे ।
निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्वार्चासु निजाख्यया॥५६॥

अयं मन्त्रः सर्वासु देवानां पूजासु निजाख्ययेति हरे इत्यस्मिन् स्थाने यस्मै देवाय दीयते तन्नामग्रहणं कर्तव्यमिति· निजाख्याशब्दार्थः निवेद्याख्ययेति केचित् ॥ ५६ ॥

भोजनोपयोगिमुद्राविशेषं दर्शयति—

ग्रासेति ।

ग्रासमुद्रां वामदोष्णा विकचोत्पलसन्निभाम् ।
प्रदर्शयेद्दक्षिणेन प्राणादीनां च दर्शयेत् ॥ ५७ ॥

वामदोष्णा ग्रासमुद्रां दर्शयेत् किम्भूतां प्रफुल्लोत्पलसदृशीम् । अनन्तरं दक्षिणहस्तेन प्राणादीनां वक्ष्यमाणां मुद्रां दर्शयेदिति ॥५७॥

प्राणादीनां मुद्रां दर्शयति—

स्पृशेदिति ।

स्पृशेत्कनिष्ठोपकनिष्ठिके द्वे ।
अङ्गुष्ठमूर्द्ध्ना प्रथमेह मुद्रा ॥
तथा ऽपरा तर्जनिमध्यमे स्या ।
दनामिकामध्यमिके च मध्या ॥ ५८ ॥
अनामिकातर्जनिमध्यमाः स्या ।
त्तद्वचतुर्थी सकनिष्ठिकास्ताः ॥

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २
(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । (वेदान्तः) ३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं संपूर्णम् (वेदान्तः) ३
(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्तः) १४
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् । ८
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता (वेदान्तः) २
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि २
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहित-श्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । मणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः प्रमेयरत्नार्णवश्च १
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १२
(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ... ११
(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः । ४
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । २
(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः २
(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृतब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । २
(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः—प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ... ४
(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद. शर्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्य टीकया सहिता । १
(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः। बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ११

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता। ४

(४५) शास्त्रदीपिका। श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणीता। रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपादः । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय-श्रीनागेशभट्टविरचिता। श्रीमद्दुर्बलाचार्य-बालम्भट्टाभ्यां विरचितकुञ्जिकाकलाढ्यटीकाद्वयसंवलिता। ८

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधीः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः। ६

(४८) विरमित्रोदयः। लक्षणप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः।

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः। महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकयासमलंकृतः। ५

(५०) विरमित्रोदयः। राजनीतिप्रकाशः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः। ५

(५१) पूर्वमीमांसा अधिकरणकौमुदी। श्रीमन्महामहोपाध्याय पं० रामकृष्णभट्टाचार्यविरचिता परिशिष्टाधिकरणनिरूपणपूर्वकं टिप्पण्या परिष्कृत १

(५२) प्रसस्तपादभाष्यटीकासंग्रहः । तत्र कणादरहस्यम्। श्रीशंकरमिश्रविरचितम् १

(५३) क्रमदीपिका । श्रीमन्महामहोपाध्याय काश्मीरिककेशवभट्टविरचिता । विद्याविनोदश्रीगोविन्दभट्टाचार्यकृतविवणोपेत १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी